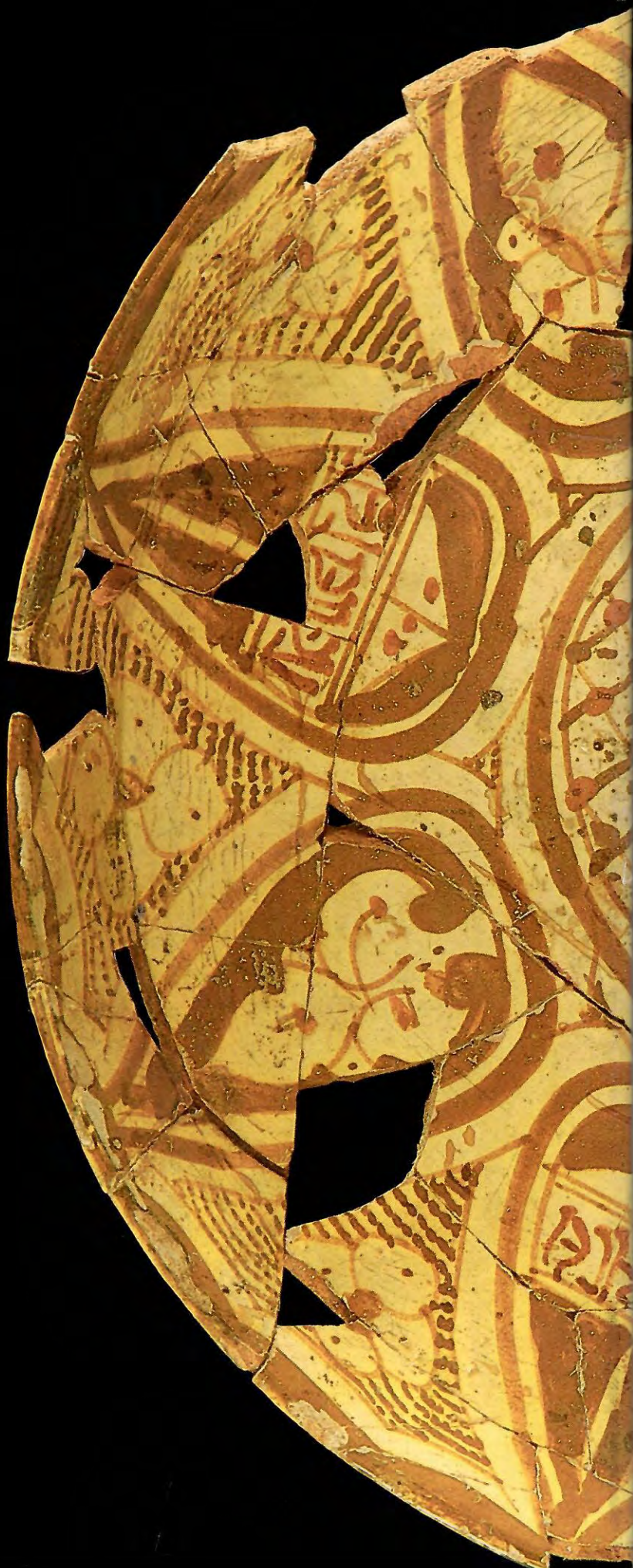

ОРТА
ҒАСЫРДАҒЫ
ОТЫРАР
КЕРАМИКАСЫ

КЕРАМИКА
СРЕДНЕВЕКОВОГО
ОТРАРА

CERAMICS
OF MEDIEVAL
OTRAR

**Қазақстанның
мәдени
ескерткіштері**

**Памятники
культуры
Казахстана**

**Cultural
monuments of
Kazakhstan**

**ОРТА
ҒАСЫРДАҒЫ
ОТЫРАР
КЕРАМИКАСЫ**

**КЕРАМИКА
СРЕДНЕВЕКОВОГО
ОТРАРА**

**CERAMICS
OF MEDIEVAL
OTRAR**

АЛМАТЫ «ӨНЕР»

Құрастырушылар

К. БАЙПАҚОВ, Л. ЕРЗАКОВИЧ

Составители

К. БАЙПАКОВ, Л. ЕРЗАКОВИЧ

Compilers

К. БАЙРАКОВ, Л. ЕРЗАКОВИЧ

Безендірген және макетін жасаған

Л. ПАЦХВЕРИЯ, С. ПРОКОФЬЕВ

Оформление и макет

А. ПАЦХВЕРИЯ, С. ПРОКОФЬЕВА

Designed

by А. РАТСХВЕРИЯ, S. PROKOFIEV

Фотографтар

М. ГЕРМАН мен В. ГЕРМАН

Фотографы

М. ГЕРМАН и В. ГЕРМАН

Photos

by M. GERMAN and V. GERMAN

Совет тарих ғылымы біздің еліміздегі халықтардың материалдық мәдениетінің негіздерін зерттеуге барынша көңіл бөліп келеді. Отырар тарихын кең көлемде зерттеу соның бір айғағы.

Отырар. Шығысқа кеңінен танымал болған, ортағасырлық қала кезінде осылай аталған еді. Ол ұлы Әбунәсір әл-Фарабидің отаны ретінде де әйгілі. Ғалымның туған жері деп танылып жүрген Фараб қаласы, ғалымдардың пікірінше, Отырар қаласының синонимі. VI—VIII ғасырларда Отырар — Фараб Сырдарияның орта шеніндегі ірі феодал иелігінің астанасы болған, IX—XII ғасырларда аймақтың бас қаласы, XIII—XV ғасырларда Қазақстанның оңтүстігіндегі аса ірі қалалардың бірі, ал XVI—XVII ғасырларда қазақ хандығының саяси және экономикалық орталығына айналды. Отырар XVIII ғасырдың орта шенінде қаңырап бос қалып, сол ғасырдың екінші жартысында әбден қирап, төсін жаңбыр шайып, жергілікті тұрғындар Отырартөбе деп атап кеткен, үйіндіге айналған.

Ортағасырдағы араб, парсы тарихшылары мен географтары бұл қаланың Қазақстанның оңтүстігіндегі саяси, сауда және мәдени орталығы болғанын, Орталық Азия тарихында маңызды роль атқарғандығын жазып қалдырған.

Қаланың ролі мен маңыздылығының артықшылығы — оның орын тепкен жерінің, географиялық жағдайының қолайлылығына байланысты еді. Отырар Арыс өзенінің Сырдарияға құйылатын жеріндегі егіншілікпен айналысатын аймақтың ірі орталығы, әрі Қаратау етегіне жақын орналасқандықтан көшпенділердің бекініс қамалының бірі болатын. Отырардан Арысты бойлап «Ұлы Жібек жолы» бойындағы Тараз бен Баласағұнға апаратын жол, ал Сырдарияны жоғары бойлай жүрсе, таптаурын болған керуен жолы Шаш пен Ферғанаға алып барады. Оңтүстік батысқа қарай құдықтарды бойлай жүрсе, Қызылқұм арқылы Бұхар Соғдасына, Мервке, Нишапурға және Таяу Шығыстың қалаларына; ал батысқа қарай жүрсе, Хорезмге, Еділ бойына, Кавказға, Қара теңіз жағасына және Қырымға кететін жолдар басталатын. Сырдариямен төмен қарай бойлаған жол Арал жағасына және солтүстік Оралға апаратын. Қаратау жоталарынан Орталық Қазақстанның ұшы-қиыры жоқ кең даласы басталады. Белгілі шығыстанушы және археолог А. Н. Бернштам атап көрсеткендей: «Орта Азияда мұндай өте қолайлы және өте қауіпті жағдайда болған қаланы табу қиын», — еді (5, 82-бет).

Отырар Сырдарияның орта шеніндегі басты қала болды, бірақ жалғыз емес еді. Отырардың немесе Фарабтың маңайында Кедер, Весиж, Борық қалалары бар-тын. Қазір солардың және аттары бізге белгісіз

болып қалған көптеген қалалар мен қалашықтардың орнында көне мәдениет мұралары «архивін» жасырып жатқан ондаған төмпешік төбелер ғана бар. Отырардың қираған орны мен сол аймақтың басқа да ескерткіштері зерттеушілер назарын көптен аударып жүрген еді. XIX ғасырдың аяғында Ташкентте жұмыс істей бастаған археология әуесқойлары Түркістан үйірмесінің күшімен сонау 1904 жылы-ақ мұнда едәуір ірі-ірі қазба жұмыстарын жүргізді. Осы қазба жұмыстары барысында басқа заттарға қарағанда қыш ыдыстар көптеп табылған еді (10, 13—35-беттер).

Ұлы Октябрь социалистік революциясынан кейін өлке тарихын кеңірек зерттеуге мүмкіндік туды. 50-жылдары Қазақ ССР Ғылым академиясы мен СССР Ғылым академиясының материалдық мәдениет тарихы институты Ленинград бөлімшесінің археологиялық экспедициясы қазба жұмыстарын жүргізіп, зерттеулер жасады.

Ал 1969 жылдан бастап, әсіресе, 1971 жылдан бері қарай, Қазақ ССР Ғылым академиясы тарих, археология және этнография институтының Оңтүстік Қазақстан комплексі археологиялық экспедициясы ұйымдастырылғаннан кейін ғана мұнда археологиялық жұмыстар кеңінен өріс алды. Отырарда, Көкмарданда, сол аймақтың Құйрықтөбе жұртында көптеген көне және ортағасырлық зираттарда қазба жұмыстары жүргізілді.

Ауқымды ірі қазба жұмыстарының негізі Отырардың өзінде өтті. Онда қаланың XVI—XVII ғасырлардағы бөліктері, XV ғасырдағы мешіт, XI—XV ғасырлардағы моншалар, XIII—XV ғасырлардағы қолөнер шеберханалары және басқа көптеген ғимараттардың орны ашылды.

Қазба нәтижесінде қала, тұрғын үйлер құрылысы, әр түрлі қолөнер шеберханаларының жайы, екі мың жылға жетеғабал уақыт ішіндегі қала мәдениетінің деңгейі, қала өмірінің дамуы туралы мәлімет беретін көптеген құнды деректер алынды (2, 3-беттер).

Отырардағы қазба жұмыстарына қатысқан археологтар құрастырған бұл альбомға ең таңдаулы, айрықша бағалы керамикалық бұйымдардың үлгілері жинақталып жарияланып отыр.

* * *

Күйдірілген саз балшықтан, құрылыс кірпішінен бастап, нәзік фарфор шыны аяққа дейін әр түрлі бұйымдар жасап келген.

Археологиялық қазба жұмыстары кезінде қыш ыдыстар ғана емес, өткен заманның басқадай да үй мүліктері көптеп табылды. Табылған бұл ыдыстарды ас үй жабдықтары (қазан, көзе, қақпақ, таба, таған тұғырықтар), азық-түлікті сақтауға және тасуға арналған жабдықтар (хұм, көзе, құмыра, кіреңке), сонымен қатар ас ішетін ыдыстар (сапты аяқ, көзе, ыдыс-аяқ) деп бөлуге болады.

Ертеректе, яки I—V ғасырларда жасалған керамикалық бұйымдар Отырар төбені, Көкмардан зиратын, Қостөбе жұртының оңтүстігін қазғанда табылды. Бұл бұйымдарды зерттеушілеріміз Қангүй мемлекетімен теңейтін Отырар — Қаратау мәдениеті аталған кезеңге жатқызады. Аталмыш кезеңнің ас үй қыш бұйымдары арасында пішіні дөңгелектеу, ернеуі сыртқа қарай қайқы, мойны қысқа қыш көзелер көбірек кездеседі. Көзелер негізінен тік немесе шеңбер иінді, не шеті ара тістілеу жапсырма тұтқалы болып келеді. Жапсырып бекіту әдісімен бір тұтқасы тік білемек түрінде, екінші тұтқасы құлақ пішінінде жасалатын көзелер де кезігеді.

Қақпақтарының көлемі әр түрлі: шағынының диаметрі 10—12 см, ал үлкендері 25—30 см-ге дейін болады. Қақпақтардың тұтқасын оның

дәл ортасына ілмек етіп, не шетіне сопақша келген ойықты етіп жасаған түрлері бар. Тұтқаның өзі бұқаның басы пішінінде стильдендіріліп, мүйізінің ірілігіне көңіл аударардай етіп жасалынған.

Мұнда азық-түлік пен су тасуға және оларды сақтауға арналған ыдыстар тобына жататын хұмдар көбірек ұшырасады. Бұларға тік қырлы немесе үш қырлылау келген, ортасы дөңестеу ернеу тән. Хұмдардың көбінің беті ашық қызыл қоңыр, қызғылт, кейде ашық түсті ангобпен* боялған, бұның үстіне реңі күңгірттеу, кейде шымқай қара түсті басқа ангобпен ернеуінен бастап түрлі жосықтар мен тамшы іздері бейнеленген. Сондай-ақ хұмның иінінде күйдірілгенге дейін салынған белгілер — крестер, параллель, ирек сызықтары барлары да кездеседі.

Астықты, ұнды, майды сақтауға арналған хұмдардың бетіндегі сорғалаған тамшының іздері — тоқшылықтың, береке-байлықтың, ақпа-төкпе мол дәулеттің, пейілдің белгісін көрсетуге әдейі жасалғандай.

Ал, айқыш-ұйқыш, ирек сызықтар және басқа да белгілер, бір жағынан, шебердің өз таңбасын, жеке адам мүлкі екенін көрсететін болса, екінші жағынан, олар ыдыс ішіндегі затты бұзылудан сақтаудың ырымы ретінде «көз тимеу үшін» жасалған. Ыдыс қақпақтарының жануар бейнесіндегі, көбіне, қойдың, иттің, жылқының бейнесі түріндегі құлақтары да осындай қасиетті-киелі ұғымдарды мегзейтін сияқты. Көкмарданда табылған қақпақтың бірінің тұтқасы ақбөкен пішіндес. Оның пропорциялы тұрқы ұзындау, қошқар тұмсығын айнытпай келтірген. Ел арасында мүйізінің айрықша шипалық қасиетімен бағаланатын және киелі жануар деп қастерленетін жүйрік те сымбатты тұз тағысы — қарақұйрықты шебердің әсем бейнелей білуі барынша нанымды.

Су таситын құмыралардың мойны қысқа, аузы кең, ернеуін қимасынан қарағанда, төрт қырлы етіп сыртына қарай қайыра жасаған. Сыртқы көрінісі саба тәрізді: түбі сыйымды әрі жалпақ.

Бұл қыш бұйымдар шебердің ыдыс формаларын алуан түрде пайдалана білгені жайында түсінік береді. Ыдыстардың безендірілуі, негізінен, ас дайындау, азық қорын сақтау рәсіміне орайлас болғанымен, көп жағдайда байырғы тайпалардың діни түсініктерінің аясы мен өресін сипаттайды.

Тойға, отырысқа арналған ас ыдыстары ретінде құмыралар, тостағандар, шүмекті құмыралар, сапты аяқтар жарияланып отыр. Олар сапалы, иін қандырып иленген балшықтан қолмен немесе қышқана ұршығына салып жасалынған.

Құмыралардың бүйірі қампиған, көбінесе, су ағуға лайықтап, ернеуінің бір тұсынан ойылған. Кішкене құмыралардың аузы қысыңқылау, су ағары шығыңқы, ұзындау. Жұмыр тұтқалар ыдыстың ернеуі мен иінін жалғастыра түскендей. Бұл қыш ыдыстардың біразына қызыл, күрең қызыл, қошқыл, кейде қара ангоб жағылып, оған қосымша жылтырата әсемделуі оларға салтанатты көрік берген.

Жиі болмаса да, сапты аяқтардың тұтқасы кейбір жағдайда қошқардың иір мүйізі тәрізді жасалған. Осындай нақышты фигуралармен қатар стильдендірілген тұтқалар да бар. Оған «S» немесе «V» сияқты мүйізді сипаттайтын жапсырма фигуралар да жатады.

Ыдыстарға жапсырылған қой пішініндегі тұтқалар ыдысқа «көз ти-

Ангоб — арнайы дайындалған сұйық. Ангоб саздан жасалған ыдыс дегдігеннен кейін оның бетіне түсіріледі немесе сылақ ретінде жағылады. Заттың көркемдік ерекшелігіне қарай оған қолданылатын ангоб та түрлі түсті болып келе береді.

меу» үшін жасалған кие белгісі ретінде қолданылатынын атап өткенбіз (16, 183—184-беттер).

Бірақ бұл жөнінде бұдан басқа да дәлелді түсініктеме бар... Мұндай бейнелер Отырар—Қаратау мәдениетіне туыстас Қауыншы мәдениетін құрған тайпалар арасында кеңінен таралғаны мәлім. Ол дәуірдегі қошқар — Фарн құдайдың бейнесі, ол — денсаулық кепілі, барлық жаманшылықтан жебеп қорғаушы деген ұғымды береді.

Қошқар бейнесі салынған қыш бұйымдар Сыр бойын, оның ішінде, Отырар төңірегін мекендеген тайпаларға тән. Қой эмблемасы жергілікті керамика бұйымдар өрнегінің «бет-бейнесі» іспетті. Оларда Орта Азияның Әмудария мен Қашқадария өңірін мекендеген тайпалардың аңды тәңір деп танып, бұйым тұтқаларына аң суретін салуды кеңінен қолданған әсері де бары аңғарылады (15, 16-том, 187—188-беттер). Ақ ангобтың бетіне қызыл бояумен әшекей жасаған ас ыдыстарының бір бөлігін қолөнер бұйымдарының тамаша ескерткіштері деп таныған жөн. Ыдыстың бүйірін көркемдеген пирамидалар қатарының астына үш тал қауырсын құйрықты, мойнын артына бұрған құлақты грифон салынған. Сонымен қатар антроморфтық бейнелер түсірілген. Пирамидалардың үстіңгі жағында шауып бара жатқан мүйізі шаңырақтай бұғы бейнеленген. Бәлкім, ертедегі суретші салған композицияның осы фрагменті сол дәуірдегі эпостық сюжеттің көркем бейнесі болуы да мүмкін.

Бұл керамика Сырдария бойындағы Қауыншы және Жетіасар мәдениетімен бірігіп, өлкенің оңтүстігіндегі өзіндік мәдени-көркем аймақ құрайтын, басты сипатына диқаншылық, мал шаруашылық, экономика, бекіністі қалалар, монументті архитектура тән Отырар — Қаратау қала мәдениеті болғанын айғақтайды. Осы мәдениеттің негізінде, Отырар өңірі жұртына жүргізілген қазба жұмыстарынан жақсы белгілі болған ерте ортағасырлық қала мәдениеті құралды.

Отырардың ерте ортағасырлық кезеңінің қыш бұйымдары жаңа белгілерінің өзіндік сипаты оларды бұдан да ертедегі және кейінгі кезеңдегі қыш бұйымдардан ажыратуға мүмкіндік береді.

VII ғасыр мен IX ғасырдың бірінші жартысындағы қыш бұйымдары комплексі аралас кездеседі. Мұнда қыш бұйымдардың екі тобы бар: біріншісінде — алдыңғы дәуірдің жалғасқан дәстүрін көрсек, екіншісінде — жаңа стиль ерекшеліктерінің пайда бола бастағанын байқаймыз. Соңғы түрі Соғда (12, 24—25-беттер), Шаш (7, 86-бет), Ферғана (8, 67—72-беттер), Жетісу (4, 6-бет) жерінде кең жайылған. Ол Педжикент жұртына жүргізілген көп жылдық қазба жұмыстары арқасында Соғдада кеңірек зерттелді. Зерттеушілер сол кезеңдегі қыш бұйымдар металл үлгілерге көбірек ұқсайтынын атап өтті. Құмыралар үшін үш қырлы су ағар жасау тән бола бастады. Ыдыстардың сыртын бояуға слюда қосып, оларға металл реңін беріп отырған. Құмыралардың түрі түркі тайпалары пайдаланған күміс сапты аяқтарға ұқсас келіп, тұтқалары металл құмыраларға тән, дөңгелектеу пішінде жасалды. Ернеуі толқын тәрізді сапты аяқтар мен тостағандар, тұтқасы үстінде жапсырма дөңестері бар тұтқалы тостағандар пайда бола бастады. Бірақ, Отырардың Соғдадан айырмашылығы, Соғдада VII — VIII ғасырлардың екінші жартысында кеңірек етек алған қыш ыдыстардың жаңа түрлері Отырарда IX — X ғасырларда ғана жаппай таралғанын атап өту керек.

Ерте ортағасырлық қыш бұйымдарының өрнек салынбағанымен, қышқа металл өңін беруге тырысушылықтың нәтижесінде қарабайырлау көрінсе де өзіндік әсемдігімен назар аударатынын атап өткен абзал.

Құйрықтөбе қамалын қазу барысында (VII — VIII ғасырға жататын топырақ қабатынан) бір үйдің еденінен кесек қырлы, алғы бетіне қошқардың басы салынған қола шырақ тұғыры табылды. Қошқардың тұмсығы мен иір мүйізінің бедерлерін шебер асқан дәлдікпен бере білген.

Құйрықтөбеде табылған құмыраның шүмегі ұзынша жасалғандықтан, ыдыстың мойны құстың басына ұқсас, әсем әрі көрікті.

XII ғасыр мен XIII ғасырдың басы қала мәдениетінің барынша дамып өркендеген кезі. Қалаларда көзешілер көшелері пайда болып, қыш өндірісінің технологиясы жетілдірілді. Осы шақта қыш ыдыстардың бетін шыңылтырмен қаптау тәсілі шығып, ол кеңінен етек жайды. Орта Азия қалаларында бұл тәсілдің қашан шыққаны туралы зерттеушілер әлі ортақ пікірге келген жоқ. VII ғасырдың аяғы, VIII ғасырдың басы, VIII ғасырдың жиырмасыншы жылдары, IX ғасырдың ортасы және аяғы деп топшылаулар бар. Шығыстағы ортағасырлық қалалардың жетекші зерттеушісі О. Г. Большаковтың болжамынша, беті шыңылтырланған қыш бұйымдарды жасау IX ғасырдың екінші жартысында Орта Азияға Ираннан ауысқан.

Ал, Оңтүстік Қазақстан мен Отырарға жылтыратылған қыш бұйымдар IX — X ғасырларда Орта Азиядан таралған. IX — XIII ғасырлардың басында Орта Азия, Таяу Шығыс, Қазақстан арасындағы мәдени-экономикалық байланыстардың дамуы қыш бұйымдардың жаңа көркем туындаларының сәнділігін ғана емес, жетілдірілген технологиялық тәсілдерінің де тез таралуына барынша әсерін тигізді. Осы дәуірдің көркем қыш бұйымдары ортағасырдағы қоғамның өзіндік талап-тілегіне сай болды. Ыдыстардың формасы (*түрі*) өзгерді, олардың пропорциясы, детальдары, сәнділігі артып, бүкіл Орта Азияның ортағасырлық өнерінің ең басты ерекшеліктерінің бірін құрады. Шеберлер ою-өрнектердің жаңа элементтерін, жаңа композиция мен бояу үйлесімін енгізе бастады.

Ортағасырлық көркем көзешілік мектебінің бірнеше орталықтары Мервте, Самарқанда, Кувада, Шашта, Таразда (15, 195-бет) қалыптасты. Сол кездегі Отырар мектебі жайында да осыны айтуға толық негіз бар. Ол ерте ортағасыр кезінде-ақ қалыптаса бастаған. Иір мүйізді қошқар бейнесін бұйымдарға пайдалану өте ерте кезде де және дамыған орта ғасыр дәуірінде де кеңінен тарала бастады.

Енді ас үй жабдықтары мен ас ішетін ыдыс-аяқтардың әр түрлі көлемдегі қақпағының тұтқалары қошқар пішінде болса, диаметрі өте шағын түрінен үлкендігі 30 см-ге жететін түріне дейін жасала бастады. Ол қақпақтарға бедерлер салынып, әр түрлі сипаттағы әдемі өсімдік тәріздес, геометриялық және аң тәріздес нұсқалар жүргізілетін болды. Кейбірінің элементтері толқындана тартылған, шиыршық атқан иректер композициясын құрайды. Бұл қақпақтардың тұтқалары дөңес етіліп, немесе кеңірдектенген моншақ түрінде жапсырылып, немесе қойдың басы сияқты сопақ етіліп, болмаса қырғауыл мен қораздың басына ұқсатылып жасалатын. Отырарда жүргізілген қазба кезінде X — XII ғасырлардың топырақ қабатынан табылған қой пішінді тұтқалар сериясының ішіндегі біреуі ерекше көзге түседі. Оның тұрқы қошқар тәріздес, ал биіктігі 7,5 см. Қызғылт тығыз қыш балшықтан жасалып күйдірілген. Қошқар тұмсық қойдың басы аздап өңделген. Мүйізі иір дөңгелек, бадам дәні тәрізді көзінің қарашығын ойып тесіп жасаған. Қойдың басындағы конус тәрізді шашақ оны салттық мерекелік жоралар кезінде сүзістіретін сүзеген қошқар екендігін сипаттауы мүмкін.

Келесі бір тұтқаның жасалуы да үлкен талғампаздықты танытады.

Шекесі мен маңдайына дөңгелек қосымша жапсырмалар қадау арқылы ұсынақты шебер жануарды айрықша сұсты да сом тұлғалы етіп көрсеткен.

XI — XII ғасырлардағы Отырар моншаларына қазба жұмыстарын жүргізген кезде табылған ауқымды қақпақтың тұтқасы екі басты қой пішіндес жасалған, мүйізі мен тұмсығының детальдары кеңірдек тәрізді түйір-түйір бұлдырланып айқындала түскен.

Жартылай шұңғыл қақпақтармен қатар, жиегі қырсыз немесе тік қырлы жайпақ қақпақтар да кездеседі. Саңырауқұлақ сияқты тұтқалары толқындалған бедерлермен өрнектелген. Ыдыстардың қақпақтары ангобпен жалатылып, оюлармен әшекейленген. Өрнектерді терең ойма, жапсырма тәсілдерімен жасаған. Оның элементтеріне күн көзі белгісі жақша, «S—V» тәрізді бейнелі бедерлері, құйын шиыршығы тәрізді белгілер кіреді. Бір қақпақтың төбесін ара тісті қалқаны бар қорған мұнарасы түрінде аяқтаған.

Қазба кезінде қыш дастарқан — дөңгелек жозылар көп табылады, ол көгеріс, геометриялық және аң-құстарды бейнелейтін мағыналы өрнектерге бай. Тауықтың, көгершіннің, айдарлы құстардың суреттері бейнеленгендері де көптеп кездеседі.

Қыштан жасалған табыну тағандарының немесе мехрабтардың бірнеше түрлері кездеседі: тұрақты табалар, тасымалдауға ыңғайлы шеңбер түріндегі ошақтар, таға тәрізді ошақтар. Тұрақты сандал тәрізді ошақтар дөңгелек және тік төрт бұрышты, көбіне антропоморфты бейнелі. XII ғасырға тән, Құйрықтөбе қалашығындағы үйлерден табылған қыш таған шылапшынға ұқсас, тік қабырғалары мен түбінің қалыңдығы 3—5 см еденімен бір деңгейге орнықтырылған. Диаметрі 41 см. Қабырғаларының биіктігі 10 см, қабырғасының ішкі беті тіреулермен төрт бөлікке бөлінген. Оның бір бөлігінде от жағуға арналған ойық қуыс бар, оның айналасы көтеріңкі. Қыш тағандардың үстіңгі бетіндегі метоп пішінді шаршы оюлардың ортасы бұдырлана әшекейленген. Метоп кіндігінің үстін ала ойып түсірілген белдік тәрізді тісті өрнек орналасқан. Қыш таған түбінің қақ ортасында диаметрі 13 см жеті бұрышты медальон жасалған, оған алты шашыраңқы гүлдесте салынған. Медальонның айналасына бірнеше сырғалар шеңбері мен X сияқты белгілер салынған. Бұл өрнектерді таңба, ойма, жапсырма тәсілдерімен орындаған.

Көзешілер әр түрлі таңбалар жиынтығын қолданып және сәндік оюлардың элементтерін пайдалана отырып, бұйымдардың соны түрлерін әзірлеген. Безендіру сипаттарына ағаштың, медальонның, гүлдестелердің, күн сәулесі белгісінің, «Ж» сияқты фигуралардың, белдіктің тоғасы сияқты таңбалардың, эпиграфикалық өрнектердің суреттері енді. Әлбетте, табынуға арналған қыш тағандардың өрнектері мағыналы ойды мегзейді, көбіне жаратылыстың мифтік құрылымы сипатталатын сияқты. Көптеген зерттеушілердің пікірінше, тағандардың өзін отқа табынушылықтың ескілік қалдықтарымен байланыстырады. Өте ерте кезде таған отқа табыну жөнінде Г. А. Пугаченкова мен Л. И. Ремпель өте көркем жазған:

«768 жыл Муканна отқа жанып өлген жыл болып, Соғда жерінде маздеимнің ұлы оттары мәңгі сөнді, бірақ үйлердегі таған оттарына табыну қалған жоқ, жойылмады. Тіпті, ислам діні орнықса да, соғдалықтар отқа табынуын қойған жоқ...» (14, 234-бет).

Қазақстанның оңтүстігінде ол он бес ғасыр өткен соң да маздап тұрды, оны қазба жұмыстары кезінде табылған Отырар шеберлерінің тамаша туындылары да дәлелдейді.

Жылтыр бояумен сырланған қыш бұйымдар ретінде сапты аяқ, табак, тостаған, кіреңке пішіндес ыдыстар, құмыралар, шырағдан тұғырлар берілген. Олар әрлеуінің сапасы және сыртқы фонының түсіне қарай бірнеше түрге бөлінеді. Әсіресе, балқыған қорғасын түстес қыш бұйымдарды ақ ангобпен әшекейлеу түрі кеңінен тараған. Бұл бұйымдардың өте ертедегі түрлеріне қара, қызыл, қоңыр түсті жылтыр ойық жазбаларымен көмкерілгендері жатады.

Негізі өрнектер құрылымы ыдыстың бестен бір бөлігін алатын, әдетте, 3 см-ге дейін жететін мойын тұсындағы белдеуге орналасқан. Мұнда керамикалық курсивпен және куфи қолтаңбасына араб әрпімен жазылған жазулар бар. Әдетте, ыдыстың сырты әшекейсіз ашық болады, тек ортасында ғана шиыршықтар, дөңгелек дақтар, үтірлер салынған. Ойма әшекеймен теңбіл өрнектер үйлесімді салынған қыш бұйымдар да баршылық. Жасыл түспен боялған «тепе-теңдік» өрнегі деп аталатын, ортасынан жанжағына тарата жасаған көгеріс шоқтарын салған қыш бұйымдар да кездеседі.

Тұнжыр түсті боп келетін қыш бұйымдар ерекше топ құрайды. Оларға жүргізілген өрнек-бедерлер ақ және қара түспен боялған. Өрнек белгілеріне ақ нүктелер, жазумен толтырылған медальондар, қарапайым әріп әшекейлері пайдаланылған. Асты қара түсті қыш бұйымдарға ақ бояумен көгеріс өрнектің жосықтары мен геометриялық әр түрлі гүлдестелер таңбаланған.

Араб жазуымен өрнектелген кеселер, тостағандар да бар. Жылтыратпай қоңыр және жасылмен боялған ыдыстардың түрлері де кездеседі. XII — XIII ғасырдың басында жылтыр қыш бұйымдарға бөлшекті өрнектер салу тән. Олар тостағанның, табактардың, ыдыстардың бетіне тұтас салынғанмен, крест сияқты фигуралармен бөлшектелген. Үш бұрышты, төрт бұрышты, бір-біріне кіріктіріліп жасалған композициялар да шыға бастады. Шыңылтырлаудың алдында оймыштап алу бұрынғыдан гөрі жиірек қолданылды. Ақ фонды қыш бұйымдарға әр түрлі гүлдестелер салып, оны қызыл қоңыр бояумен сирегірек, ал қызыл және қоңыр түспен бояу XII ғасырда негізгі тәсіл ретінде пайдаланылды. Гүлдестелер тостағанның түбінде ортасын немесе ішкі бетін түгел қамтып салынған. Жасыл және күңгірт қызыл қоңыр жылтыр бояумен әрленген қыш бұйымдар пайда бола бастады. Нүктелерді негізгі фон ретінде пайдаланып, қара реңді жылтыр өрнектелген қыш бұйымдар да бар.

XII ғасырдағы май шам тұғырлары қырлы және ұзын шүмекті. Тұтқасы иір-иір, оған түрлі өсімдік жапырағының, құрманың суреті таңбаланып түсірілген. Аңның пішіні салынғандары да кездеседі. Осы екі жағдайда да шырағданның табанына ақбөкен бейнеленген.

Оңтүстік Қазақстанның шыңылтырланған керамика бұйымдары Орта Азия қалаларының ыдыстар комплексіне ұқсас. Зерттеушілердің атап өтуінше, осынша кең-байтақ территорияда жылтырақ қыш бұйымдардың ұқсастығы ондағы қала тұрғындарының экономикалық және мәдени тығыз байланыста болғандығын, алдыңғы қатардағы мәдени орталықтардың ең тәуір үлгілеріне сәйкес екендігін байқатады (6, 277-бет). Әсіресе, олар Шаш, Тараз, Ферғана қыш бұйымдарына жақын.

IX — XIII ғасырдың басындағы Отырар керамикасының ерекшелік сипаты, атап өткендегідей, VII — VIII ғасырлардан басталған формаларының біртекті дәстүрі, сәнделген қақпақтар мен дастарқандардың күн сәулесі белгі таңбаларымен әсемделген құмыралармен қоса, ыңғайлы және орнықты табыну тағандарымен бірге бірыңғай қыш бұйымдар комплексін құрайды.

XII ғасырдың екінші жартысы мен XIII ғасырдың басында жаңа бетбұрыстардың пайда болғанын атай кетеміз. Шеберлер түр мен көркемдік құралдарын жаңартуға тырысқан. Қыш заттардың едәуір бөлігі үшін олардың сыртының негізгі түсін күңгірт бояумен сырлау ерекшелігі тән бола бастады. Осының арқасында нұсқасы ойма сызықтармен айқындалған өрнек өзінің жазықтық көрінісін жойған.

Бұл тәсіл монғол шапқыншылығы алдындағы Шығыс Жерорта теңізі, Кавказ, Қырымда таралған, ангобпен сырланбаған бір түсті өрнек техникасына («резерва») еліктеуден туған. Шекілген металл өрнектеріне еліктеп негізгі түсті үзік-үзік сызықпен өрнектеуді оймыштап әшекейлеумен үйлестіре салу кеңінен тарала бастады. Сонымен қабат күрделі өрнектер салу дәстүрінен қашқақтау сезілетіні байқалады. Олар графикалық мәнермен белгілі бір бөлікке орналасып, әр түрлі таңба дақтармен боялған.

Өрнек сызықтарының нәзіктілігі баршаға белгілі жылтырақ бояумен, шеку әдісімен үндесе бастады. Өрнектің ондай нақыштары жылтыратылмаған балшықтан жасалған ыдыстарға салынған нақыштармен астасып жатыр. Мұндай қыш бұйымдар XII ғасырдың ортасына дейін қолданылды.

XIII ғасырдың басындағы Азия мен Шығыс Европа халықтарының ілгері даму барысын монғол шапқыншылығы тежеді. Алғашқылардың бірі болып Қазақстан мен Орта Азияның өркендеген егіншілік аудандарындағы қала мәдениетінің көптеген орталықтары зардап шекті. Сыр бойының қалалары, оның ішінде, Отырар да монғолдарға қатты қарсыласқанына карамастан, түгелдей қирады, халқы түгелдей қырылды немесе құлдыққа айдалды.

1219—1220 жылдарғы қасіретті оқиғалардан кейін Отырар XIII ғасырдың ортасына таман ғана дәуірледі. Міне, осы кезеңдегі ұзақ үзілістен соң Отырар монета сарайы қайта жұмыс істеуге кірісті. Қаланың орталық бөлігі түгел қирап жатты да, қаланың шет жақтарындағы рабадтарда құрылыс ісі жүре бастады. Мұнда жекеше үйлер мен ірі тұрғын комплекстері, қыш күйдіретін, кесек құятын шеберханалар мен моншалар бой көтерді. Жуырда болған археологиялық зерттеу кезінде көзешілер тұрған рабадтың ауқымды ауданы ашылды. 1 мың шаршы метр алаңда бір кезде жұмыс істеген он сегіз қыш құю пештері бар он екі шеберхана табылды. Шеберханалардан көзешілердің аспаптары, шеберхана жанынан бүлінген жарамсыз бұйымдарды тастайтын шұңқырлар табылды. Шеберханалар әр түрлі өнімдер өндіруге мамандандырылды: жылтыратылған және шыңылтырланбаған ірі және шағын ас ыдыстарын шығарды. Монғол шапқыншылығынан кейінгі кезеңде Оңтүстік Қазақстанда, оның ішінде, Отырарда керамика өндіру кәсібі сол шапқыншылыққа дейінгі болған жергілікті өнер дәстүрі негізінде қалыптасып дамыды. Көркем керамиканың жаңа сипаты қалыптаса бастады.

Отырар қыш бұйымдар жасаушыларының негізгі шикізаты әлі де кәдімгі саз балшық болып қалды. Әсіресе, өрнек астын қызылдау мен қызыл қоңыр ангобпен сырлаудың мәні бар еді. Бұл тәсіл монғол шапқыншылығына дейін жылтыратылмаған керамика бұйымдарына, әсіресе, алтарь мен түрлі салт-жора ыдыстарына, қақпақтар мен құмыралардың бетін қаптау үшін кеңінен қолданылған. Жылтыратылатын қыш бұйымдарды бояуға қызыл ангобты қолдану жаңа мүмкіндіктерге жол ашты. Жалатпа жүргізілгенде күңгірт фон орнықылана түсіп, ал жасыл, сары, көк, ақ сары түсті шыңылтырмен көмкерілген өрнектер ерекше түске еніп, әсерділік қуаты арта түсті. Және ешқандай түссіз, бірыңғай шыңылтыр да қолданыла бастады.

XIII — XIV ғасырлардың екінші жартысындағы қызыл ангобпен боялған қыш бұйымдардың әрленуі біркелкі, түсті суреттері ірі, кескінсіз. Кеселердің, тостағандардың, шұңғыл табақтардың ішкі беті өрнектелген. Оларға әр түрлі фигуралар, торланған геометриялық өрнек тән, шытырман өрнекті гүлдесте, топтасқан нүктелер салу да қолданылған. Қыш бұйымдардағы әшекейлерді ерте монғол кезіндегі киіз кілемнің оюларымен салыстыруға болады. Мұнда оюдың ұқсастығы да, алшақтығы да бар, бірақ ою-өрнегі ұқсас, бұл дала мәдениеті дәстүрінің жаңа қыш бұйымдар өрнегінің тың стилінің қалыптасуына игі әсер еткенін дәлелдейді.

Отырардың жылтыр қыш бұйымдарының бетіне ашық ангоб та қолданылды. Мұндай қыш бұйымдардың беті жасыл, жылтыр сары шыңылтырмен қапталған. Әр түрлі ыдыстардың бетін екі түске бояу жиі кездеседі. Әсіресе, ашық жасылмен жылтыратуда өрнекті оймыштап түсіру тәсілі жиі қолданылған. XIII — XIV ғасырлардағы бұйымдардың басты белгісі — сыртына жүргізілген кішкене иін тәрізді, шынжыр тізбегі түріндегі өрнектермен ерекшеленеді. Бұл шынжырлар кейде тік түскен сызықтармен немесе сұрақ белгісі түріндегі фигуралармен толықтырылған. Сонымен қатар, көкшіл шыңылтыр астындағы ашық ангобқа қара бояумен жүргізу де кездеседі. Осындай фрагменттердің бірінде парсы тілінде игі тілек айтқан жазу белдеуі бар.

Отырар керамика бұйымдарында XIV — XV ғасырдың аяғында ақ ангобқа көп түсті өрнек салынып, сары бояумен жылтыратылған ыдыстар жасау етек жая бастады. Көбінесе, екі түс кеңінен қолданылған: ол кейде қоңыр және жасыл түстер. Өрнектердің сызықтары айқын, бояуы қанық. Негізгі суретті ашып көрсету үшін оны қарама-қарсы түсті сызықпен немесе бұлдыр сызықпен қаптаған өрнектер геометриялық негізге құрылған. Бұйымдардың сыртын крест сияқты немесе күн сәулесі тәрізді тарамдалған бөліктерге бөліп, геометриялық фигуралар немесе өзек арқаулы өрнек жолын салған. Негізгі геометриялық өрнек үстіне көгеріс өрнек салу тәсілі де тән. Ыдыстың сыртын түгелдей өрнектерге толтыруға өте-мөте ден қойған. Негізгі суреттердің арасындағы бос жерлер нүктелермен, шиыршық, үзік-үзік сызықтармен толықтырылған. Түссіз бояулар мен көгілдір ашық түспен бояу сирегірек қолданылатын. Боялған жылтыратпаның астыңғы өңі өрнекті, түссіз шыңылтырдың асты аралас бояулы ашық көк (*марганец тотығы*) және көк (*кобальт тотығы*) түсті болып келеді.

Тұтастай алғанда, XIII — XV ғасырлардағы Отырар керамикасы Орта Азия, Иран, Закавказье қыш бұйымдарына ұқсамайды, олар өзінше ерекше қыш бұйымдар аймағын құрайды (1, 201—203-беттер; 2, 191—195-беттер). Оларға ескі дәстүрмен тығыз байланыс тән: негізіне қыш балшық сынықтары пайдаланылатын, қылқаламмен өрнек салуға негіз ретінде қызыл, қоңыр ангоб пайдаланылатын монғол кезеңінің алдындағы ою-өрнек әдістері сақталған. Отырар мен Сырдария аймағының қыш бұйымдарының тұрақты дәстүрінің, толығынан алғанда, көрініс табуы жергілікті шеберлер монғол әміршілерінің басшылығымен жасанды мемлекет құрған көрші халықтардың көркем қолөнерінің жетістіктерін көшіріп алуға тырыспады. «Резерва» техникасы деген Отырарда тіптен белгісіз де еді. Закавказье мен Қырымда кеңінен таралған оймыштау техникасы сирек қолданылды және жергілікті өрнектер ғана асқан талғаммен пайдаланылды. XII ғасырда Орта Азияда қалыпқа салынып жасалынатын ыдыстар тұтынылғанын жоғарыда атап өткенбіз. Сол кезеңде сұйық ботқа пайдаланды, оларды күйдіргенде жеңіл де әсем сынық бөліктер алынатын. Қалыпқа салынған

және күйдірілген қыш ыдыстардың өндірісі, әсіресе, XIII — XIV ғасырларда кең тарады. Отырар шеберханасында табылған таңба қалыптарына және сол бұйымдардың өзіне қарап бағаласақ, шеттен келген шеберлердің көмегімен қалыпқа салып ыдыс жасау ісін жолға қоюға әрекет жасалған тәрізді, бірақ оның өндірісі тез арада-ақ тоқырап жойылған. Күйдірілген балшық сынықтары өте аз табылды, бұл оның шет жақтан әкелінгеніне күмән келтірмейді. Бірақ та Отырар шеберлері өз ғасырларының өнер жетістіктерінен шет қалмаған: керамиканы, күйдірілген сұйық балшық пен қыштардың негізінде жасалған қыш бұйымдарды салыстыра отырып, формаларының жақындығын, ою-өрнек, бедерлерінің біртектілігін, нақыш құрылымының дәлме-дәл ұқсастығын байқаймыз. XIII — XV ғасырлардағы Отырар қыш бұйымдарының комплексі Алтын Орданың қызыл саз балшықты керамикасына жақын. Егер Поволжье-нің алтынордалық қалаларының көркем керамикасының стилі Иран мен Кавказдан, Орта Азия, Қырым мен Византиядан келген дәстүр мен элементтердің негізінде пайда болғанын ескерсек (17, 128-беттер) бұл түсінікті де.

XVI — XVIII ғасырлардағы Отырардың шыңылтырланған керамикасы қалаға 1904 жылы А. К. Кларе мен А. А. Черкасов жүргізген бірінші қазба жұмыстары кезінен аян. Сол кездегі аздаған материалдардың өзі белгілі совет өнер зерттеушісі мен археологі Г. А. Пугаченковаға Отырардың көркем керамикасының күрделі ою-өрнек композициясының таралуын атап өтуіне мүмкіндік туғызды және кейінгі ортағасырлық кезеңінде Отырар көркем керамикасының өзіндік стилінің болғаны туралы болжам айтуына (13, 117—118-беттер) негіз берді.

XVI—XVII ғасырларда стильдендірілген көгеріс өрнектері етек жая бастады және табиғи жаратылыс көріністерін: гүл, сабақша, анардың жемісін салу өрістеді. Бұл жағдайда нақыштардың «жоғарғы» және «төменгі» жағы пайда болды. Ою-өрнектің бұлай орналасуының ерекшелігі, Г. А. Пугаченкованың Самарқан керамикасынан анықтағанындай, Отырар керамикасында да орын алды. Көгеріс өрнектен гөрі геометриялық элементтерден тұратын едәуір күрделі графикалық нақыштардың молдығын алдымен атап өтпеске болмайды. Сырдария шеберлері табиғи нақты көгеріс сипатындағы нақыштармен көп шұғылданған жоқ. Олар, мысалы, «қошқар мүйіз» нақышы сияқты өздеріне көз таныс суреттерді қолданды. Бұл элемент түркі халықтары ою-өрнек өнерінен жақсы таныс және бұл әр түрлі үлгімен кездемелерде, қабырғаға ілінетін, еденге төселетін кілемдерде, киімдерде, ағаш пен металды оймыштауда қолданылатын. Әдеттегіше, шытырман өрнекті гүлдесте нақышы пайдаланылды, көбінесе, бұл бұрынғыға қарағанда күрделене түсті. Сондай бір нақыш диаметрі үлкен бір табақтың бүкіл өн бойын түгел алып жатыр: көп қырлы, «сегіздік» шеңбер ішіне салынған. Бұл өрнектер түйіндерінің ашық тұстары «мүйіз» сияқты бір-бір шиыршықпен толтырылған, ортасында кішірек, ал ыдыстың ернеуі шетіне қарай көлемі үлкейтіліп салынған. «Сегіздердің» бұрыштары арасындағы бос жер соған ұқсас ою-өрнекпен толтырылған. Ою-өрнектің ыдыстың түбінен жиегіне қарай біртіндеп үлкейтіліп салынуы, «мүйіздердің» шеңбер ішінде ұзыншалау болуы — ыдыстың түбін тереңдете түсуге, қимыл-әрекет, қозғалыс үстіндегідей сияқты әсер береді. Ыдыс түбінің ортасына сегіз бұрышты салынған шытырман өрнекті гүлдесте композициясы қимыл-әрекетті күшейте қабылдауға себебін тигізеді. Гүлдестенің қарама-қарсы жаққа бағытталған, өзек арқаулы екі сымшабақ белбеуі бар. Негізгі тектоникалық әуен ірі жапырақтың гүл түйнегіне теңгерілген. «Пейзаждық» және зооморфтық сарын Самарқан,

Оңтүстік Түрікменстан ыдыстарына тән. Отырар керамикасында кездеспейді. Отырар керамикасында көгеріс өрнектер, әдеттегіше, барынша әсіре стильдендірілген.

XVI ғасырдың шыңылтырланған керамикасы Отырардың синхронды топырақ қабаттарында жатып, өзінің ежелгі әсемдігін жоғалтқан. Қаланың көптеген үйлері, сол кезде қаңырап бос қалған шет аймақтары зиратқа айналғаны анықталды. Ол кезде қала нағыз дәуірлеп тұрған кезінен айрылған болатын. XVII ғасырда ғана қала қайта жанданды, бірақ бұл кезде Отырар бес мыңдай ғана халқы бар шағын қалашық еді. Археологиялық зерттеулерде сол кездің топырақ қабаттарынан қорған-қабырғалары да, монументті құрылыстары да табылмады. (Оның функциясын төбе шетіндегі үйлердің биіктігі 15 метрге жететін артқы қабырғалары атқарды.)

Алайда, 60 км қашықтықта, солтүстікке қарай Ясы — Түркістан қаласы қауырт өсе бастады. Ол астаналық қалаға айналды. Бұл жер қазақ хандарының тұрақты мекені болды. Мұнда ақша сарайы жұмыс істейді. Ясы — Түркістан кейінгі ортағасырлық кезеңінде Қазақстанның оңтүстігінің идеологиялық және мәдени орталығына айналды. Бұл қала өзіне ең жақсы қолөнер шеберлерін тарта бастағанына еш талас жоқ. Оның ішінде шебер қышшылар да көп. Түркістанда шыңылтырланған ыдыстар коллекциясы пайда болды.

Айдаһар бейнеленген құмыра көзге ерекше түседі. Фантастикалық айдаһар — ортағасырлық қолөнер шығармалары мен халық ауыз әдебиетінің белгілі кейіпкері. Алайда, XVI—XVII ғасырлардағы Оңтүстік Қазақстан керамикасында, тұтас алғанда, мұндай сарын және зооморфтық ырғақтағы бейнелер өте сирек кездесетін.

XVI ғасырдағы керамика одан кейінгі кездегідей, әдетте, түссіз глазурьмен немесе күңгірт жасыл, көгілдір ақық түске боялған.

Әшекейлер, негізінен, бір түсті күңгірт реңді, күңгірт ақшыл көк (*марганец тотығы*), күңгірт жасыл (*мыс тотығы*), ашық көк (*кобальт тотығы*) түсті. Әшекейлер ақ фонмен әсем астастырылған. Әсіресе, кобальтпен қанықтырылған ашық көк әшекейлер әсем-ақ.

Қыш бұйымдардың негізгі бір тобын құстар мен хайуанаттардың, жылқының, қойдың шағын мүсіндік бейнелері құрайды. Бұлардың ішінде, әсіресе, қойдың бейнесі көбірек ұшырасады. Ол бейнелер жасыл, ақ, көгілдір ашық түспен жалатылып, кейде кобальтпен нақышталған. Хайуанаттар бейнесінің не мақсат үшін көп пішінделгені әліге дейін айқын емес, алайда олардың бейнелену көрінісінің өзі өте маңызды.

Құстар мен хайуанаттардың керамикалық мүсіндерінің сәндік үшін ғана салынбай, олардың сол кездегі жергілікті тұрғындардың наным-сенімін білдіретін символдық мәні барлығын жоғарыда ескертіп өткен болатынбыз. Әрине, ежелгі діни түсініктер кейінгі ортағасырлық дәуірге баз баяғы салтанатты қалпында өзгеріссіз келіп жеткен жоқ. Уақыт өткен сайын бейнеленген хайуанаттар мен құстардың бастапқы символдық мәні жойылып отырған. Алайда, қойды киелі санау рәсімінің Сыр өңірі диқандарының арасында XX ғасырдың басына дейін кең етек алып келуін кездейсоқтық деп түсінуге болмайды. Ал, қала тұрғындары болса тікелей киіз үйлерде немесе қаладан сыртқары жерлерде өткізілетін «қошқар ата» мерекесіне қатысты салт-жораларда Қангүй фарн қойымен төркіндес сенім жоралғыларын сақтап қалған (9, 184-бет). Ғылым үшін бұл байланыстың мәні өте зор. Себебі, осы байланыс Отырар керамика кәсібінің ежелден келе жатқан дәстүрлі өнер екендігінің бірден-бір айғағы.

Советская историческая наука уделяет пристальное внимание изучению истоков материальной культуры нашей страны. Одним из свидетельств этого является обширная программа исследований истории Отрара.

Отрар. Так назывался широко известный на Востоке средневековый город. Он прославился как родина выдающегося ученого-энциклопедиста Абу Насра аль-Фараби. В его нисбе* заключено еще одно название города – Фараб, которое, по мнению ученых, является синонимом Отрара. Отрар-Фараб в VI–VIII вв. был столицей крупного феодального владения на Средней Сырдарье, в IX–XII вв. – главным городом округа, в XIII–XV вв. он один из крупнейших городов юга Казахстана, а в XVI–XVII вв. становится политическим и экономическим центром Казахского ханства. Запустел Отрар к середине XVIII в., а во второй его половине уже лежал в развалинах, превращаясь в размытый дождями бугор, который местные жители и стали называть Отрар-тобе.

Средневековые арабские и персидские авторы – историки, географы – писали об этом городе как политическом, торговом и культурном центре на юге Казахстана, игравшем важную роль в истории Центральной Азии.

Своей ролью и значимостью город во многом был обязан выгодному географическому положению. Отрар при впадении Арыси в Сырдарью – центр большого земледельческого района. Отрар вблизи предгорий Каратау – одна из опорных крепостей кочевников. Из Отрара по Арыси шла дорога к Таразу и Баласагуну, стоявшим на трассе „Великого шелкового пути“. По Сырдарье вверх вел проторенный путь в Шаш и Фергану. Через Кызыл-Кумы на юго-запад по колодцам можно было проехать в Бухарский Согд, Мерв, Нишапур и в города Ближнего Востока, а на запад шли пути в Хорезм, Поволжье, на Кавказ, Причерноморье и Крым. Вниз по Сырдарье дорога вела в Приаралье и на Урал, на север. От хребта Каратау начинались бескрайние степи Центрального Казахстана. „Трудно, – как заметил известный востоковед и археолог А.Н. Бернштам, – найти в Средней Азии более выгодное и более опасное положение“ (5, с. 82).

Отрар был главным, но не единственным городом на Средней Сырдарье. Около Отрара, или Фараба, находились города Кедер, Весидж, Бурух. Сейчас от них, как и от многих других городов и городков, названия которых до нас не дошли, остались десятки оплывших бугров, скрывающих в себе „архив“ материальной культуры прошлого.

* Нисба – часть имени, указывающая на место рождения человека.

Развалины Отрара и других городов и поселений давно привлекали внимание исследователей. Еще в 1904 году здесь были проведены археологические раскопки силами Туркестанского кружка любителей археологии, функционировавшего с конца XIX в. в Ташкенте. Среди находок из тех раскопок наибольшую долю составляла керамическая посуда (10, с. 13–35).

После Великой Октябрьской социалистической революции возникли условия для широкого изучения истории края. В 50-х годах здесь провела исследования и раскопки археологическая экспедиция Академии наук Казахской ССР и Ленинградского отделения Института истории материальной культуры Академии наук СССР.

Большой размах приобрели археологические работы с 1969 г. и особенно с 1971 г., когда была организована Южно-Казахстанская комплексная археологическая экспедиция Института истории, археологии и этнографии Академии наук Казахской ССР. Были проведены раскопки на Отраре, Кок-Мардане, на городище Куйруктобе, которое является остатками средневекового города Кедера, бывшего столицей округа в X–XI вв., на древних и средневековых некрополях.

Наиболее крупные раскопки проводились на самом Отраре, где вскрыты участки города XVI–XVII вв., мечеть XV в., бани XI–XV вв., ремесленные мастерские XIII–XV вв. и многие другие объекты.

В результате раскопок собран большой, во многом уникальный материал по городской застройке, жилищу, различным ремеслам, позволивший получить представление о развитии городской жизни, уровне городской культуры на протяжении почти двух тысяч лет (2, 3).

В предлагаемом альбоме, составленном археологами – участниками раскопок Отрара, собраны наиболее яркие, самобытные образцы керамики.

* * *

Из обожженной глины – „керамики“ делаются разнообразные изделия: от строительного кирпича до хрупкой фарфоровой чашки.

При археологических раскопках наиболее часто встречаемые находки – глиняная посуда и другая домашняя утварь. Посуда делится на кухонную (котлы, горшки, крышки, сковороды, подставки), предназначенную для хранения продуктов и их транспортировки (хумы, хумчи, горшки, кувшины, крынки) и столовую (кувшины, кружки, чаши, блюда, тарелки).

Наиболее ранняя группа керамики (I–V вв.) найдена при раскопках городища Отрар, городища и некрополя Кок-Мардан, поселения Костобе Южное. Она относится к так называемой отрарско-каратауской культуре, сопоставляемой исследователями с государством Кангюй.

В кухонной керамике этого периода преобладают горшки с округлым туловом, невысоким горлом со слегка отогнутым наружу венчиком. Ручки у горшков вертикальные и наlepные в виде полукруглого или зубчатого выступа. Встречаются горшки, у которых по две пары ручек – одна петлевидная вертикальная, другая – наlepная полукруглая.

Крышки различных размеров: от небольших, диаметром 10–12 см, до крупных, диаметром 25–30 см. Есть крышки с петлевидной ручкой в центре или сбоку, с овальным отверстием.

Подставки сделаны в виде стилизованных изображений головы быка с подчеркнута массивными рогами.

В группе посуды для хранения и транспортировки воды и продуктов питания преобладают хумы. Для них характерны массивные прямоугольные и треугольные в сечении венчики с выступом посередине. Большинство хумов по-

крыто светло-коричневым, розовым, реже светлым ангобом, поверх которого ангобом более темного цвета, иногда почти черным, начиная с венчика, наносились потеки, капли. На плечиках хумов встречаются прочерченные до обжига знаки – овалы, зигзаги, кресты, параллельные линии.

Потеки, капли на стенках хумов для хранения зерна, муки, масла символизируют благосостояние, изобилие, избыток пищи, которая как бы выплескивается через край, оставляя следы. Знаки в виде прочерченных крестов, зигзагов, треугольников и других фигур могли, с одной стороны, быть знаками личной собственности, метой мастера, а с другой – оберегом, который охраняет содержимое сосуда от порчи, „сглаза“.

Видимо, как оберег надо рассматривать и ручки кухонных крышек, которые оформлены в виде фигурок животных, чаще всего в виде барана, собаки, лошади и т. д. Ручка одной из крышек, найденная в Кок-Мардане, сделана в виде фигурки сайги. У нее удлинённые пропорции тулова, характерная горбоносость морды. Мастеру удалось достаточно убедительно передать облик степной антилопы, качества которой – быстрота бега, выносливость, целебное свойство рогов всегда почитались в народе и приписывались божественным силам.

Водоносные кувшины имеют широкое короткое горло со слегка отогнутым наружу ромбическим в сечении венчиком. Тулово с покатыми и обвислыми плечиками, дно широкое плоское. Тулово сосудов снаружи затиралось пучком травы, мокрой тряпкой, покрывалось розовым, красноватым или коричневым ангобом, потеками и пятнами ангоба.

Эта керамика дает представление о формах, используемых мастерами. Декор этой посуды, связанной, в первую очередь, с приготовлением пищи, хранением запасов, во многом отражает символику, свидетельствующую о магических представлениях древних племен.

Столовая посуда, которая предназначалась для пира, застолья, представлена кувшинами, кувшинами с носиками, кувшинчиками, кружками и чашами. Она изготавливалась из качественного, хорошего промеса теста от руки или на гончарном круге.

У кувшинов раздутое тулово, зачастую с носиками, имеющими выделенный слив. У кувшинчиков бывает энохоевидная форма. Круглая в сечении ручка соединяет венчик и плечико. Чаши с плавно расходящимися стенками, иногда с переломом посередине и прямым венчиком. Часть этой керамики покрывалась красным, темно-вишневым, иногда черным ангобом и лощением, что придавало ей нарядный, праздничный вид.

Нередко ручки кружек выполнены в виде реалистических фигурок баранов, характерным признаком которых являются закрученные рога. Наряду с такими фигурками есть стилизованные. Крайней степенью стилизации образа барана являются налесты в виде S и V-образных фигур, имитирующих его рога.

Выше отмечалось, что фигуры баранов на посуде могли быть оберегом, в частности, „ручки в виде барана являются художественным образом барана – охранителя сосуда“ (16, с. 183–184).

Но есть и другое достаточно убедительное объяснение. Такие изображения связаны с распространением в среде племен каунчинской культуры и соответственно родственной им оттарско-каратауской культуры представления, согласно которому образ барана был инкарнацией божества Фарна, выступавшего в роли гаранта здоровья, обеспечивающего обилие и защиту от злых сил (11, с. 110).

Керамика с изображением барана характерна для племен, населявших бассейны Сырдарьи, в том числе и для Оттарского оазиса. Эмблема барана –

это своеобразная „визитная карточка“ местной керамики, и, видимо, не без влияния сырдарьинских племен керамика с зооморфными ручками распространяется в Средней Азии – оазисах Амударьи и Кашкадарьи (15, с. 187–188).

Интереснейшим художественным памятником можно назвать часть сосуда явно столового назначения, украшенного росписью красной краской по белому ангобу. На стенках сосуда изображен ряд пирамидок, под ними существо, похожее на ушастого грифона с головой, повернутой назад, хвостом из трех перьев. Рядом с ним антропоморфная личина. Выше пирамидок изображен скачущий олень с ветвистыми рогами. Возможно, этот фрагмент композиции, запечатленной древним художником, иллюстрирует какой-то эпический сюжет.

Описанная керамика дает основание говорить о существовании протого-родской оттарско-каратауской культуры на юге Казахстана, которая вместе с так называемой каунчинской и джетыасарской культурами бассейна Сырдарьи составляла своеобразную культурно-художественную зону, для которой были характерны земледельческо-скотоводческая экономика, укрепленные городища, монументальная архитектура. Во многом на базе этих культур сформировалась раннесредневековая городская культура, хорошо известная по раскопкам Отрара и городищ оазиса.

Керамика Отрара поры раннего средневековья отличается появлением ряда новых признаков, которые придают ей своеобразие, позволяют отличить от керамики более раннего и более позднего времени.

Керамический комплекс VII – первой половины IX вв. смешанный. В нем есть две группы керамики: продолжающая традиции предшествующего времени и несущая черты нового стиля. Последняя получила широкое распространение на территории Согда (12, с. 24–25), Шаша (7, с. 86), Ферганы (8, с. 67–72), Семиречья (4, с. 6). Лучше всего она изучена в Согде благодаря многолетним раскопкам на городище Педжикент. Исследователи ее отмечают, что в это время керамика как бы подражает металлическим образцам. Для кувшинов становится характерным треугольный массивный слив. Подсыпка слюды в покрытие тулова сосуда придает ему металлический блеск. У кружек, форма которых аналогична серебряным кружкам, бытовавшим у тюркских племен, ручки приобретают кольцеватость, характерную для металла.

Появляются чаши и кружки с волнистым краем, кружки с ручками, на верхней площадке которых имеются выступающие налепы. Однако следует отметить, что в Отраре, в отличие от Согда, где керамика нового стиля распространяется во второй половине VII–VIII вв., она стала массовой в IX–X вв.

У оттарских кувшинов также носик с массивным треугольным сливом, грушевидное тулово и ручка с рядом выступов по вертикальному ребру. У кружек одна или две зубчатые ручки. Орнамент у кувшинов и кружек вдавленный в виде ромбовидных сеток, рядов полуovalов и ovalов на тулове. Орнамент в виде рядов ovalов был характерен для посуды кочевых племен. Снаружи сосуды покрывались красным, вишневым и черным ангобом. В них как бы объединены черты традиционного стиля (красный, вишневый и черный ангобы, ручки с зооморфными деталями) и нового (грушевидное тулово и треугольный слив у кувшинов).

Следует отметить изящество форм раннесредневековой керамики при отсутствии декора, стремление придать глине фактуру металла, благодаря чему изделия приобретали своеобразную, несколько грубоватую красоту.

При раскопках цитадели Куйруктобе в слое VII–VIII вв. на полу одного из помещений были обнаружены очажные подставки в виде прямоугольных массивных брусьев, одна из торцовых сторон которых оформлена в виде фигуры

(головы) барана. С удивительным реализмом мастер передал завитки рогов, горбоносость морды этого животного.

Изящен и красив кувшин из Куйруктобе с удлиненным сливом, придающим горлу сосуда вид головы птицы. Орнамент, украшающий тулово, выполнен в технике резьбы, штампа и налепа.

В XI – начале XIII вв. городская культура достигает своего наивысшего расцвета. В городах появляются кварталы гончаров, происходит усовершенствование технологии керамического производства. В это время появляется и получает широкое распространение керамика, покрытая глазурями. Единого мнения о времени ее появления в городах Средней Азии нет. Называется конец VII – начало VIII вв., двадцатые годы VIII в., середина и конец IX в. Ведущий исследователь средневекового города Востока О.Г. Большаков полагает, что производство глазурованной керамики в Средней Азии было заимствовано из Ирана во второй половине IX в. (б. с. 275). В Южный Казахстан и Отрар поливная керамика в свою очередь проникает из Средней Азии в IX–X вв.

Усиление культурно-экономических связей в IX – начале XIII вв. между областями Средней Азии, Ближнего Востока, Казахстана обеспечивало быстрое распространение не только совершенных технологических приемов, но и моду на новые художественные изделия из керамики.

Художественная керамика этой эпохи отвечает возросшим запросам развитого средневекового общества. Изменяются формы сосудов, их пропорции, детали, усиливается декоративность, которая составляет одну из главных черт всего средневекового искусства Средней Азии. Мастера вводят новые элементы орнамента, новые композиции и цветовые гаммы.

Формируется несколько центров, школ среднеазиатского художественного гончарства – в Мерве, Самарканде, Куве, Шаше, Таразе (15, с. 195). С полным основанием можно в это время говорить и об отрарской школе. Она складывается еще в раннем средневековье. Популярный с этого времени образ барана с закрученными рогами продолжает тиражироваться в керамических изделиях в раннее и теперь уже в развитое средневековье.

Теперь фигурка барана венчает крышки кухонных и столовых сосудов различного диаметра, от миниатюрных в несколько сантиметров до больших (30 см), плоских и сферических. Они богато украшались резным, наlepным и штампованным орнаментом растительного, геометрического и реже зооморфного характера. Отдельные элементы складываются в композиции вихревой розетки, спирали. Ручки сферических крышек делались в виде конических выступов, сплошь обрамленных наlepными гофрированными бусинами или шишечками в виде головок барана, выполненных реалистично или схематически, в виде головок птиц – фазана и петуха.

В серии ручек – баранов выделяется одна, найденная на Отраре в стратиграфическом шурфе в слое X–XII вв. Она имеет вид протомы барана, высотой 7,5 см. Изготовлена из плотного теста розового обжига. Горбоносая морда барана мягко моделирована. Закрученные рога с насечками, имитирующими кольцеватость, обрамляют миндалевидные глаза, выполненные в виде кольцевых наlepов с проколами на месте зрачков. Конический выступ на голове барана, возможно, должен был показать, что изображен бойцовый баран, использовавшийся в ритуально-праздничных обрядах.

Еще одна ручка выполнена с большим вкусом: мастер с помощью калачевых наlepов на лбу и на висках придал животному могучий облик.

Ручка массивной крышки, найденная при раскопках бани Отрара XI–XII вв., сделана в виде двухголового барана. Рога, детали морды подчеркиваются наlepными гофрированными шишечками.

Наряду с полусферическими крышками встречены плоские с овальной или прямоугольной закраиной. Грибовидная ручка их украшена оттисками в виде розеток. Крышки этого типа покрывались ангобом и украшались орнаментальными мотивами, расположенными concentрическими поясами. Орнамент наносился штампом, выемчатой глубокой резьбой, наклепами. Элементы его – солярные знаки, скобки, S-образные оттиски, образующие мотив вихревой розетки. Навершие одной крышки выполнено в виде крепостной башни с зубчатым парапетом.

При раскопках найдено много дастарханов – глиняных круглых столиков, богато украшенных штампованным, резным и наклепным орнаментом растительного, геометрического и зооморфного содержания. Встречаются изображения птиц – павлинов, голубей, птиц с хохолками.

Своеобразную группу представляют очажки, или алтари нескольких типов: стационарные жаровни, переносные цилиндрические очажки без дна и подкововидные очажки.

Стационарные очажки типа сандалов бывают круглые и прямоугольные – скорее антропоморфных очертаний. Очажок, найденный в доме XII в. на городище Куйруктобе, имел вид таза с толстыми до 3–5 см прямыми стенками и дном, вмазанным в пол помещения заподлицо. Его диаметр 41 см, высота стенок 10 см. Внутренняя плоскость стенок четырьмя полуколонками разбита на четыре части. В одной из них – ниша-загнеток, где горел огонь. Она выделена выступами.

Плоскость стенок украшена рядом метоп с гофрированными шишечками в центре. Выше пояса метоп расположен зубчатый пояс, образованный выемчатой резьбой.

На дне очажка в центре расположен медальон диаметром 13 см с изображением семиугольника, в который „вписана“ шестилепестковая розетка. Вокруг медальона расположен круг из сережковидных фигур. В сторону загнетка от розетки под углом идут три ряда полос, состоящих из сережковидных розеток и X-видных оттисков. Орнамент выполнен в технике штампа, наклепа и резьбы.

Гончары, используя наборы различных штампов, а также варьируя такие элементы декора, как гофры, полуколонки, создавали оригинальные изделия. Среди мотивов украшений встречаются изображения дерева, медальонов и розеток, солярных знаков, Ж-образных фигур, оттисков в виде ременных блях, эпиграфический орнамент.

Бесспорно, что орнамент на очажках нес смысловую нагрузку и, видимо, в нем зашифрована мифологическая структура вселенной. Сами же очажки, по мнению ряда исследователей и нашему мнению, связаны с пережитками культа огня. Очень образно пишут о культовом назначении очажков более раннего времени Г.А. Пугаченкова и Л.И. Ремпель: „768 г. стал годом, когда в огне погиб Муканна, и на землях Согда навсегда погасли великие огни маздеизма, но не погасли малые огни домашних культов. Они продолжали теплиться в домах согдийцев, даже тех, в которых утвердился уже ислам ...“ (14, с. 234). На юге Казахстана продолжали они теплиться даже спустя пять столетий, о чем свидетельствуют находки великолепных произведений оттарских керамистов.

Керамика, покрытая поливой, представлена чашами, тарелками, блюдами, кружками, кринкообразными сосудами, кувшинами, чирагами – светильниками. Она делится на несколько типов по качеству поливы и цвету фона лицевой поверхности.

Наиболее распространена керамика с белым ангобированным фоном под

свинцовой прозрачной поливой. Для более ранней группы керамики этого типа характерны черный, красный и коричневый цвета подглазурных росписей.

Композиция росписей построена так, что основная орнаментальная полоса, обычно неширокая, до 3 см, составляющая пятую часть всей поверхности чаши, расположена наверху, у венчика. На ней имеются арабские надписи почерком куфи и керамическим курсивом. Обычно вся поверхность чаши свободная, лишь в самом центре расположены завиток, кружок, пятно или запятая. Изготавливалась керамика с пятнистой росписью в сочетании с гравировкой. Встречается керамика с так называемым „пропеллеровидным“ орнаментом, с росписью в виде расходящихся от центра пучков растений, окрашенных в зеленый цвет.

Особую группу составляет керамика с красным фоном под прозрачной поливой. Расписывалась она белой и черной красками. В качестве элементов орнамента используются белые точки, медальоны, заполненные надписями, простой буквенный орнамент. Встречается керамика с черным фоном под прозрачной глазурью и росписью белого цвета в виде растительных побегов, розеток в сочетании с геометрическими мотивами. Встречаются чаши с арабскими надписями. Есть группа посуды, покрытая непрозрачной поливой зеленого и коричневого цветов.

Для поливной керамики XII – начала XIII вв. характерна дробность орнамента. Он покрывает всю поверхность чаши, блюда, тарелки, но разделен на секторы крестовидными фигурами. Появляются композиции из вписанных друг в друга треугольника и квадрата. Чаше, чем раньше, применяется подглазурная гравировка.

В белофонной керамике XII в. в качестве основного мотива используется вихревая розетка, выполненная темно-коричневой краской, реже красной и коричневой. Розетка занимает центр дна чаши или почти всю ее внутреннюю поверхность.

Распространяется керамика, покрытая зеленой и темно-коричневой блестящей поливой. Есть керамика с темной поливой и росписью, с использованием точек в качестве фона.

Чираги – светильники XII в. имеют граненое тулово и длинный носик. Ручка петлевидная или с выступом, на котором штампом нанесен растительный орнамент – пальметта, трилистник. Встречаются изображения животных – в двух случаях на пятах чирагов имелись изображения сайги.

Глазурованная керамика Южного Казахстана находит аналогии в комплексах посуды среднеазиатских городов. Как отмечают исследователи, сходство поливной керамики на обширных территориях свидетельствует о тесных экономических и культурных связях и единстве вкусов горожан, ориентирующихся на эталоны ведущих культурных центров (6, с. 277). Наиболее близка она керамике Шаша, Тараза и Ферганы.

В целом своеобразием отарской керамики IX – начала XIII вв., как уже отмечалось, является устойчивая традиция форм, бытующих здесь с VII–VIII вв., большое число декорированных крышек и дастарханов, которые вместе с горшками, украшенными соляными знаками, переносными и стационарными раскладками составляют единый керамический комплекс. Эта керамика, видимо, заменяла здесь богатую штампованную посуду городов Средней Азии.

Вторая половина XII – начало XIII вв. отмечены появлением новых тенденций. Мастера пытаются обновить формы и средства выразительности. Для значительной серии керамики характерен закрашенный красками темного цвета фон. Благодаря этому орнамент, контуры которого выделены гравированной линией, утрачивает плоскостность. Этот прием имитировал технику

„резерва“ (орнамент на фоне, с которого удален ангоб), распространенную в канун монгольского нашествия в Восточном Средиземноморье, Закавказье, Крыму. Распространяется гравированный орнамент в сочетании с пунктирной росписью фона в подражание декорировке металла. Вместе с тем заметна тенденция к отказу от замысловатых узоров. Они становятся графичными, расположены локальными группами, расцвечены пятнами различных тонов.

Тонкость линий орнаментов перекликается с хорошо известной техникой подглазурного гравирования, а мотивы орнаментов – с росписями на сосудах из неглазурованной глины. Подобная керамика бытует вплоть до середины XIII в.

В начале XIII в. поступательный ход развития народов Азии и Восточной Европы был прерван монгольским нашествием. Одними из первых пострадали многочисленные центры городской культуры в некогда цветущих земледельческих районах Казахстана и Средней Азии. Присырдарьинские города, в их числе Отрар, оказавшие упорное сопротивление монголам, были разрушены, население истреблено или угнано в рабство.

Возрождение Отрара после трагических событий 1219–1220 гг. началось, видимо, лишь около середины XIII в. Именно в это время после длительного перерыва вновь начал функционировать отрарский монетный двор. Центральная часть города оставалась разрушенной, но застраивается пригород – рабад. Здесь появляются отдельные усадьбы и крупные жилые комплексы, мастерские по обжигу кирпича и баня. Недавними археологическими исследованиями выявлен обширный район рабада, заселенный гончарами. На площади около тысячи кв.м. обнаружено двенадцать мастерских, где одновременно функционировало восемнадцать гончарных печей. В мастерских были найдены инструменты гончаров, рядом обнаружены ямы, куда сбрасывали бракованные экземпляры. Нередки находки заготовок и полуфабрикатов, готовых к обжигу. Мастерские специализировались на производстве различной продукции: поливной и неглазурованной, крупных форм и мелкой столовой посуды.

Становление и развитие керамического ремесла на юге Казахстана в период после монгольского нашествия происходит на местной основе в домонгольских городских центрах, в том числе в Отраре. Складывается новый стиль художественной керамики.

Основным материалом отрарских керамистов оставалась обычная глина. Важную роль играли ангобные покрытия под росписи, особенно красновато-коричневый ангоб. Он широко применялся и в домонгольский период, но для покрытия (а иногда и последующего лощения) изделий из неглазурованной керамики: алтарей и ритуальных сосудов, крышек и кувшинов. В поливной керамике применение красного ангоба открыло новые возможности. Темный фон, покрываемый глазурью, становился еще более глубоким, а светлые росписи под окрашенными глазурями – зелеными, желтыми, голубыми, кремовыми – приобретали цвет глазури и становились особо выразительными. Применялись также и бесцветные глазури.

Росписи на красной ангобированной керамике второй половины XIII–XIV вв. монохромные, рисунок крупный, немного грубоватый. Расписывалась внутренняя поверхность открытых форм-чаш, пиал, глубоких тарелок. Характерен геометрический орнамент в виде плетенки различной конфигурации, использовался мотив „вихревой розетки“, сгруппированных точек. Узоры на керамике раннемонгольского времени можно сравнить с аппликацией войлочных ковров. Здесь есть совпадения и отличия в орнаменте, но они едины стилистически, что свидетельствует о влиянии степных культурных традиций на формирование нового керамического стиля.

В поливной керамике Отрара для покрытия черепка использовался и светлый ангоб. Такая керамика покрывалась зеленой, желтой глазурью. Часто встречается сочетание двух цветов на разных поверхностях сосудов. Используется прием гравирования орнамента, особенно под светло-зеленой поливой. Верный признак изделия XIII–XIV вв. – узор в виде непрерывной цепочки арочек на внешней поверхности. Арочки иногда дополнялись отвесными линиями или фигурой в виде знака вопроса. Встречаются также росписи черной краской по светлому ангобу под голубой глазурью. На одном из фрагментов присутствует орнаментальный пояс с благопожелательной надписью на персидском языке.

В конце XIV–XV вв. в керамике Отрара начинает преобладать желтая поливная посуда с полихромными росписями по светлому ангобу. Использовались два цвета: коричневый (различных оттенков, иногда контрастирующих на одном сосуде) и зеленый. Линии узоров очень четкие, уверенные. Для того, чтобы выделить основной рисунок, его повторяли линией контрастного цвета, устойчивой или расплывчатой. Узоры геометрические в своей основе. Поверхность изделия разбивалась крестообразно или радиально с последующим наложением новых геометрических фигур или концентрических полос орнамента. Характерно, что в росписи вводятся элементы растительных мотивов. Поверхности сосудов использовались максимально, плоскости между основными линиями узоров заполняются точками, завитками, штрихом.

Значительно реже использовались бесцветные глазури и окрашенные в бирюзовый цвет. Росписи черные под окрашенной глазурью и полихромные – коричнево-лиловые (окись марганца), синие (окись кобальта) под бесцветной глазурью.

В целом отرارская керамика XIII–XV вв. не находит полных аналогий в Средней Азии, Иране или Закавказье и составляет особую керамическую провинцию (1, с. 201–203; 2, с. 191–195). Для нее характерна прежде всего связь со старыми традициями: использовалась глиняная основа черепка, широко применялся красновато-коричневый ангоб как основа для росписей кистью, сохранялись мотивы орнаментов предмонгольского времени. Устойчивая традиционность отرارской керамики и керамики присырдарьинского региона в целом нашла свое проявление и в том, что местные мастера не пытались копировать достижения художественного ремесла соседних народов, объединенных в искусственные государственные образования во главе с монгольскими правителями. Техника „резерва“ вообще неизвестна в Отраре. Техника гравировки, широко распространенная по всему Закавказью и в Крыму, использовалась очень выборочно и в узорах сугубо местного происхождения.

Ранее уже отмечалось появление в Средней Азии штампованной посуды в XII в. Тогда же появился и кашин, высококремнеземистая основа которого давала при обжиге легкий и изящный пористый черепок. Производство штампованной и кашинной керамики особенно распространилось в XIII–XIV вв. В мастеровских Отрара, судя по находкам матриц-штампов и самих изделий, пытались наладить изготовление штампованной посуды, видимо, с помощью иностранных мастеров, но ее производство быстро угасло. Находки же кашина столь малочисленны, что не возникает сомнений в его импортном происхождении. В то же время отرارские мастера не остались в стороне от достижений своего века: сравнивая керамику на основе кашина и глины, можно заметить близость форм, одинаковую рельефность орнаментации, совпадения в композиции узоров. В целом комплекс отرارской керамики XIII–XV вв. близок к красноглиняной керамике Золотой Орды, что вполне объяснимо, если учесть, что столь художественной керамики золотоордынских городов Поволжья

выработался на основе традиций и элементов, пришедших из Ирана и Кавказа, Средней Азии, Крыма и Византии (17, с. 128).

Глазурованная керамика Отрара XVI–XVIII вв. известна давно, еще со времени первых раскопок на городище А.К.Кларе и А.А.Черкасовым в 1904 г. Даже немногочисленные материалы той поры позволили известному советскому искусствоведу и археологу Г.А.Пугаченковой впоследствии отметить распространение сложных орнаментальных композиций в художественной керамике Отрара и высказать предположение о существовании самобытного стиля отرارской художественной керамики периода позднего средневековья (13, с. 117–118).

Гончары Отрара, как и в предыдущий период, продолжали работать с обычной глиной. Техника гравирования практически не применяется, широко используется роспись кистью по светлому ангобу. Нужно отметить, что декор в отرارской керамике наносился только на ангобированную поверхность. Значительно расширяется круг изделий, покрываемых глазурью. Наряду с чашами, пиалами, небольшими кувшинами глазурь переходит на крупные сосуды – горшки, крышки, тазы, блюда.

Тем не менее ведущим типом изделий остаются чаши. Надо сказать, что форма чаш заметно меняется еще в предшествующий период (XIII–XV вв.) по сравнению с домонгольским (XI–XII вв.). На смену спрямленным стенкам в форме усеченного конуса и плоским поддонам приходят полусферические формы, округленные и даже выпуклые у дна на кольцевом поддоне и выгнутой наружу закраиной. Противопоставление жесткости и пластичности форм переходит и в орнамент: строгая симметрия и геометричность узоров уступают место живописным композициям.

Распределение узоров на плоскости сосудов может быть различным. Встречаются композиции из кольцевых орнаментальных полос, занимающих всю поверхность изделия. Иногда фон почти свободен, но акцентируется орнаментом донная часть. Наконец, орнамент может быть живописно размещен на плоскости сосуда сплошной композицией. Роспись внутренней поверхности бывает зачастую минимальной, зато сплошной ковер узоров покрывает внешнюю поверхность, особенно на чашах, высокие борта которых открывали для этого большие возможности (выдерживалось соотношение диаметра к высоте как 2:1).

В XVI–XVII вв. преобладают стилизованные растительные узоры, а также мотивы реальной природы: цветы, ветви, плоды граната. В этом случае узор имеет „верх“ и „низ“. Эта особенность размещения орнамента, установленная Г.А.Пугаченковой на самаркандской керамике, имеет место и в отرارской керамике. Но нельзя не отметить прежде всего наличие довольно сложных графических узоров, состоящих из элементов скорее геометрических, чем растительных. Сырдарьинские мастера не увлекались узорами сугубо реалистичного растительного характера. Изображали то, что хорошо было знакомо, например, рогообразный завиток „кошкар муйиз“. Данный элемент хорошо известен в узоротворчестве тюркских народов и употреблялся в различных вариантах на тканях, постилочных и настенных коврах, одежде, в резьбе по дереву, на металле. По-прежнему используется мотив „вихревой розетки“, зачастую лишь более усложненной, чем ранее. На одном из блюд большого диаметра центральный мотив росписи занимает всю плоскость; четыре последовательно переплетенные многогранные „восьмерки“ вписаны в круг. Свободные узлы плетения заполнены одиночными рогообразными завитками, мелкими у центра и увеличивающимися в размерах к периферии окружности. Пространство между углами „восьмерок“ занято тем же элемен-

том орнамента, но значительно вытянутым. Увеличение в размерах орнамента от центра к периферии, вытянутость „рогов“ у ободка круга усиливает глубину донной поверхности, как бы находящейся в движении. Восприятие статичной композиции в движении усиливает „вихревая розетка“, вписанная в восьмиугольную в центре блюда. У розетки два концентрических пояса „спиц“, направленных в противоположные стороны. Основной тектонический мотив уравновешен пояском крупных многолепестковых бутонов.

В керамике Отрара отсутствуют „пейзажные“ и зооморфные мотивы, свойственные для посуды Самарканда, Южной Туркмении. Растительные мотивы на отрарской керамике, как правило, значительно стилизованы.

Надо сказать, что глазурованная керамика XVI в. оказалась очень невыразительной в синхронных слоях Отрара. Выяснено, что многие городские дома в это время были заброшены, периферийные участки превращены в кладбища. Город явно переживал не лучшие свои времена. Значительное оживление жизни приходится на XVII век, но и в эту пору Отрар выглядит как небольшой городок с населением около пяти тысяч жителей. Археологическими исследованиями слоев этой поры не удалось выявить ни крепостной стены (ее функции выполняли задние стены домов у среза бугра высотой до 15 м), ни монументальных построек (3).

Однако неподалеку, в 60 км к северу, стремительно растет Ясы – Туркестан. Он превращается в столичный город, здесь находится монетный двор. Несомненно, что город притягивал к себе лучшие ремесленные силы, в том числе и мастеров-гончаров. Именно из Туркестана происходит коллекция глазурованной посуды, сделанной на достаточно высоком уровне. Примечательна ваза с изображением дракона-айдагара. Этот фантастический зверь – частый персонаж в произведениях средневекового прикладного искусства, устного народного творчества. Однако в южноказахстанской керамике XVI–XVII вв. подобные изображения, как и зооморфные мотивы в целом, крайне редки.

Керамика XVI века, как и более поздняя, как правило, покрывалась бесцветными глазурями или окрашенными в бирюзовый, темно-зеленый цвета. Росписи в основном монохромные, темных тонов: коричнево-лиловые (окись марганца), темно-зеленые (окись меди), ярко-синие (окись кобальта). Они прекрасно контрастируют с белым фоном. Особенно выразительны росписи ярко-синим насыщенным кобальтом.

Особую группу керамических изделий представляют фигурки птиц и животных – лошади, барана. Последние встречаются особенно часто. Они покрыты зеленой, белой, бирюзовой поливой, иногда расписаны кобальтом. Остается неясным функциональное назначение фигурок животных, но сам факт их присутствия представляется очень важным.

Выше было отмечено, что керамические фигурки птиц и животных не были только элементом украшения или несли функциональную нагрузку, они были символами верований и культов местного населения. Глубоко архаичные религиозные представления, конечно, не дожили до эпохи позднего средневековья в своем первоизданном виде, а символический смысл изображаемого со временем утрачивался. Но реминисценции этих явлений сохранялись. Не случайно, что культ того же барана процветал в среде земледельческого населения региона Сырдарьи еще в начале XX в., а жители городков сохранили обычаи и верования, генетически связанные с кангюйским фарном-бараном в ритуалах праздника „кошкар-ата“, который отмечали непременно в юртах и за пределами города (9, с. 184). Эти явления очень важны. Они свидетельствуют о традиционности и преемственности в керамическом ремесле Отрара.

The Soviet historical science gives much attention to the investigation into the sources of material culture of this country. This is testified by a large-scale programme of a study of the Otrar history.

Otrar. That was the name of a widely known town in the Orient. It became famous due to the prominent scientist-encyclopaedist Abu Nasr Al Farabi who was born there. His nisba (birth place) contains another name of the town – Farab, which scholars believe to be the synonym of Otrar. In the 6th–8th centuries Otrar-Farab was the capital of a big early feudal domain in the middle Syr Daria. In the 9th–12th centuries it became the principal town of the region; in the 16th–17th centuries it was the political and economic centre of the Kazakh Khanate. By the mid 18th century Otrar had become desolate and in the second half of that century it lay in ruins, turning into a rain-eroded mound, which the local inhabitants called Otrartobe.

Mediaeval Arab and Persian historians and geographers wrote in their works about the town as a political, trade and cultural centre in the south of Kazakhstan, which played an important role in the history of Central Asia.

As regards the role and significance of the town, it was greatly due to its advantageous geographical position. At the confluence of the Arys and the Syr Daria Otrar was a large farming district. Situated at the foothills of Karatau, Otrar was a stronghold of the nomads. There was a road leading down the Arys to Taraz and Balasaghun placed on the way of the Great Silk Road; up the Syr Daria there led a big road to Shash and Ferghana; across the Kzyl-Kum dessert, which had many wells, one could get in the south-western direction to Bukhara Sogd, Merv, Nishapur and towns of the near East; across the Kzyl-Kums westwards there were roads to Khorezm, the Volga river area, the Caucasus, the Black Sea area and the Crimea; the riverside road down the Syr Daria led to the Aral Sea area and the Urals in the North. Crossing the Karatau mountains, people would get to the steppes of Central Kazakhstan. A.N. Bernstam, a well-known orientalist, noted that it had been difficult to find a more auspicious and more dangerous position in Central Asia (5, p. 82).

Otrar was the principal, but not the only town in the middle Syr Daria. The region of Otrar or Farab included the towns of Keder, Vesidzh and Burukh. At present there is nothing left of them, like many other towns and townships, whose names have not come down to us, but mounds concealing a kind of “archives” of material culture of the past.

The ruins of Otrar and other towns and settlements had long been drawing the attention of explorers. It was there as early as 1904 that a group of Turkestan archaeologists, who worked in Tashkent since the late 19th century, carried out rather large-scale excavations. Most of the finds discovered at the time were crockery (10, pp. 13–35).

After the Great October Socialist Revolution the country had necessary conditions for a wide study of the regional history. Only in the 1950s an archaeological expedition of the Kazakh SSR Academy of Sciences and of the Leningrad Branch of the Institute of History of Material Culture made an exploration and small-scale excavations there.

But since 1969, and especially in 1971, which saw the setting up of the South Kazakhstan complex archaeological expedition under the Institute of History, Archaeology and Ethnology of the Kazakh SSR Academy of Sciences, the archaeological work assumed a wide scope. Since that time large-scale excavations have been made in Otrar, Kok-Mardan and Kuiruk Tobe –the site of the mediaeval town of Keder that was the capital of the region in the 10th–11th centuries, as well as on ancient and mediaeval necropolises.

Excavations on the largest scale were made in Otrar proper where they unearthed parts of the town of the 16th–17th centuries, a mosque of the 15th century, baths of the 11th–15th centuries, craft shops of the 13th–15th centuries and a lot of other objects.

As a result the archaeologists collected much, in some respects unique material relating to urban lay-out, building, trades and crafts, which enabled them to get an idea about the evolution of life in the city, the level of urban culture in the course of nearly two thousand years (2, 3).

The present album, compiled by archaeologists who have taken part in the excavations of Otrar, contains the most striking, original specimens of ceramics.

* * *

Baked clay was used to make different articles –from building bricks to fragile porcelain cups.

The finds most frequently discovered during the archaeological excavations were crockery and other household items.

There are kitchen ceramics, composed of large saucepans, pots, lids, pans and stands, vessels intended to keep and transport water and foodstuffs –such as khums, khumchas, pots, pitchers, jars –and table dishes –jugs, mugs, cups and plates.

The earliest ceramics (1st–5th cent.) were obtained during the excavation of the sites of ancient Otrar, Kok-Mardan (including the necropolis) and the settlement of Southern Kostobe. They are related to the so-called Otrar-Karatau culture compared by explorers with the state of Kengyui.

Prevailing in the kitchen ceramics are pots having a round body, a small neck with a nimbus slightly protruding outwards. Pots have vertical handles as well as handles in the form of semicircular or toothed projections. One can find pots with two handles –one vertical of loop shape, the other stick-on semicircular.

Lids are of different sizes –from small ones of 10–12 cm in diameter to big ones of 25–30 cm in diameter. There are lids with a loop-shaped handle in the centre or on the side, with an oval opening.

Stands are made in stylized representation of an ox head with massive horns marked out.

The items intended to keep and transport water and foodstuffs include mainly khums. Characteristic of them are massive nimbi of rectangular and triangular forms in the section and with a projection in the middle. Most of the khums are covered with light brown, pink and sometimes light engobe, applied over which, beginning from the nimbus, are runs and droplets in engobe of darker, sometimes almost black colour. On the arms of khums one can see signs in the form of ovals, zigzags, crosses and parallel lines drawn before kilning.

Splashes on the sides of khums for keeping grain, flour and butter symbolized prosperity, abundance, surplus of food which seemed to brim over leaving run traces on them. Signs in the form of drawn crosses, zigzags, triangles and other figures might be either marks of personal property, marks of the craftsman or they served as amulets guarding the contents of the vessel from the evil eye.

Kitchen lids, whose helves are made in the form of animal figures, usually of a ram, dog, horse and so on, are apparently to be considered as amulets, too. A helve of one of the lids found in Kok-Mardan is made in the form of a saiga figure – the steppe antelope. It has oblong proportions of the body and a typical hook-nosed muzzle. The master convincingly conveyed the appearance of the steppe antelope, a swift and hardy animal whose horns of medicinal properties were always revered by people and ascribed to divine forces.

Water pitchers have a wide, short neck with a rhombic nimbus slightly turned outwards in the section. The body is supplied with sloping and drooping arms, the bottom is flat. The body of the vessels was usually covered with pink, reddish or brown engobe; from outside it was rubbed over with a bunch of grass or a wet rag and decorated with engobe runs and droplets.

This pottery gives us an idea about the forms which craftsmen used. But the decor of the crockery, especially of the crockery which was used for cooking and keeping foodstuffs, reflects in many respects the symbolics indicative of magic notions of the people.

Table items intended for feast are represented by jars, pitchers and jugs, mugs and bowls. They are made of high quality clay paste well puddled by hand or on the potter's wheel.

The jugs have swollen trunks, the lips of the jugs have a marked-out discharge. Little jugs are sometimes of unusual shape. The round-in-the-section handle joins the nimbus and the arm. Bowls have a straight nimbus and smoothly separating sides, sometimes bending in the centre. Part of the unearthed ceramics was covered with red, dark red, and sometimes black engobe, and polished. This gave the wares smart, festive appearance.

There are quite a lot of mug handles made in the form of realistic figures of rams whose characteristic feature is twisted horns. There are stylized figures as well. The extreme degree of stylization of the image of the ram are S-shaped and V-shaped stick-on figures imitating its horns.

It was said above that figures of rams on the crockery might be amulets and that the handles in the form of a ram were an image of the ram-guardian of the vessel (16, pp. 183–184).

But there is another, rather convincing explanation that such representations were connected with the Kaunchi culture spread among the tribes and related-to-it Otrar-Karatau culture of zoroastrianism, where the ram image was an incarnation of the divine nature of Farn, who guarded people's health and ensured abundance and protection from evil forces (11, p. 110).

Ceramics with the ram represented on them were characteristic of the tribes, which inhabited the Syr Daria basin, including the Otrar oasis. The ram emblem was a kind of a "visiting card" of local ceramics. The Syr Daria tribes must have influenced the spreading of ceramics with zoomorphic handles in Central Asia – the oases of the Amu Daria and the Kashka Daria (15, pp. 187–188).

Presenting a very interesting monument of art is part of a broken vessel obviously intended to be used at table. It is decorated with a picture in red colour over white engobe. Portrayed on the sides of the vessel are little pyramids, placed in a row, under them is a creature looking like a big-eared griffon with his head turned back, and a tail of three feathers. Beside him is an anthropomorphic mask. Painted

above the pyramids is a galloping deer with antlers. This fragment of the composition imprinted by the old artist illustrates some epic plot.

The earthenware, which we have characterized above, is of Otrar-Karatau culture, which together with the Kaunchi and Dzhetyasar cultures of the Syr Daria basin constituted a kind of cultural and artistic zone where people were engaged in grain and animal farming, had fortified towns and monumental architecture. In many respects these cultures were the basis for the formation of the early mediaeval urban culture well-known to us through the excavation of Otrar and other sites of ancient towns of this oasis.

Ceramics of Otrar of the early mediaeval time are marked by the appearance of some new signs, which make them particular and different from pottery of both the earlier and later periods.

Ceramic complex 7 of the first half of the 9th century is a composite one. It contains pottery which continues the traditions of the preceding time and pottery representing traits of the new style. The latter became widely used on the territory of Sogd (12, pp. 24–25), Shash (7, p. 86), Ferghana (8, pp. 67–72) and Semirechye (4, p. 6). Best of all it was explored in Sogd thanks to excavations lasting many years on the site of the ancient town of Pendzhikent. The explorers of these ceramics note that they kind of imitate metal specimens. Characteristic of jugs and pitchers were discharges of triangular form, the bodies of vessels were coated with mica, which gave them a metallic glitter. Mugs which go back to the silver mugs used by Turkic tribes are supplied with annular handles typical of those of metal.

Among the new kinds of crockery we should name bowls and mugs with wavy brims, mugs with handles which have stick-ons jutting out at the top. However, it should be noted that ceramics of the new style in Otrar as distinct from Sogd, where they began to be spread in the second half of the 7th and the 8th centuries, became of mass character in the 9th–10th centuries.

Otrar jugs have a lip with a massive triangular discharge, too, a pear-shaped body and a handle with several projections along the vertical edge. Mugs have one or two toothed handles. The ornament of jugs and mugs is forced into the body in the form of rhombic nets and rows of semiovals and ovals. Ornaments in the form of oval rows were characteristic of crockery of nomadic tribes. From outside the vessels were covered with red, dark-red and black engobe. It seems as if they unite the traits of the traditional style (red, dark-red and black engobe, handles with zoomorphic details) and the new style (a pear-shaped body and a triangular discharge of jugs).

We should note the polish of the forms of the early mediaeval ceramics which had no decor, the aspiration to give clay the texture of metal imparting peculiar and somewhat coarse beauty to the articles.

During the excavation of the Kuiruk-Tobe citadel discovered in the layer of the 7th–8th centuries on the floor of a building were hearth stands in the shape of massive rectangular bars; one of the face bars had the form of a ram. With astounding realism did the master convey in the plastic clay the twists of horns and the hook-nosed muzzle of the ram.

Surprising in elegance and beauty is the jug from Kuiruk-Tobe, which has a long lip giving the neck of the vessel the shape of a bird head. The ornament decorating the body was done in the technique of carving, embossing and sticking-on.

The urban culture in the 12th and the early 13th centuries reached its hay day. In towns there emerged potters' districts, improved was the process of earthenware production. It was the time when glazed wares began to be widely spread. There is no common opinion as to when they appeared in the towns of Central Asia. Some scholars mention the end of the 7th and the beginning of the 8th centuries, the twen-

ties of the 8th century, the middle and the end of the 9th cent. O.G. Bolshakov, a leading explorer of mediaeval towns of the Orient, believes that the production of glazed wares in Central Asia was borrowed from Iran in the second half of the 9th century (6, p. 275). Into Southern Kazakhstan and Otrar glazed ceramics penetrated from Central Asia in the 9th–10th cent.

The strengthening of cultural and economic contacts between the regions of Central Asia, the Near East and Kazakhstan in the 9th and the early 13th centuries ensured a rapid spreading of both perfect technical methods and the fashion for new articles made of clay.

Artistic pottery of that age met the increased demands of the developed mediaeval society. Changed were the forms of vessels, their proportions and details. Improved was decorativeness, which constituted one of the main traits of the mediaeval art of Central Asia. Craftsmen looked for and introduced new ornamental elements, new compositions and colour gamuts.

There formed several centres, schools of Central Asian artistic pottery in Merv, Samarkand, Kuva, Shash and Taraz (15, p. 195). There is every ground to speak of the Otrar school of that time as well. It was formed as far back as the early Middle Ages. The image of the ram with twisted horns which became popular at that time continued to be widely represented in ceramic articles in the early and the now developed Middle Ages.

Now lids of kitchen and table vessels were crowned with ram figures. Lids were different in size – from tiny lids of several cm in diameter to big ones (30 cm) of flat and spherical forms. They were profusedly decorated with carved, stick-on and embossed ornaments of plant, geometrical and less often zoomorphic character. Individual elements were turned into compositions of a vortical rosette or a spiral. Helves of spherical lids were made in the form of conical projections completely set with crimped beads or little bumps in the form of ram heads made realistically or schematically, in the form of bird heads – of a pheasant or a cock.

In the series of helve-rams there stands out one, discovered in the stratigraphic boring of the 10th–12th century layer in Otrar. It has the form of 7.5 cm high ram prothome made of thick pink paste. The mildly modulated muzzle of the ram is hook-nosed. The twisted horns with incisions, giving the form of rings, surround the almond-shaped eyes made in the form of loaf-like stick-ons with small holes for pupils. The conical projection on the head of the ram was, probably, designed to show a fighter-ram used in festal and ritual ceremonies.

Another helve was elaborately made: with loaf-like stick-ons on the forehead and temples the master imparted a powerful appearance to the animal.

The helve of a massive lid found during the excavation of an Otrar bath of the 11th–12th centuries was made in the form of a two headed ram. The horns and the muzzle details are accentuated by stick-on crimped little bumps.

Along with semispherical ones there were found flat lids with oval and rectangular beads. Their helves of mushroom shape were decorated with rosette-like embossings. Lids of this kind were covered with engobe and adorned with motifs situated in concentric belts. The ornaments were made with stamps, deeply carved grooves and stick-ons. The elements of the ornaments include solar signs, braces and S-shaped impressions forming a motif of vortical rosettes. The top of one lid was made in the form of a tower with battlements.

There were found many dastarkhans (little round tables of clay) profusedly decorated with stamped, carved and stick-on ornaments of plant, geometrical and zoomorphic content. There occur representations of birds – peacocks, doves, fowls with crests.

Representing a peculiar group of ceramics are richly decorated little hearths of

several types –stationary braziers, portable bottomless hearths of a cylindrical form and shoe-shaped hearths.

Stationary hearths of Sandal type are round and rectangular or rather of anthropomorphic outlines. The hearth found in a house of the 12th cent. in the fortified settlement of Kuiruk-Tobe looked like a basin with 3–5 cm thick walls and the bottom fixed flush with the floor of the building. The diameter of the altar is 41 cm, the height of the walls –10 cm. The inner plane of the walls is divided by four semicolumns into four parts. One of them is a niche for fire to burn. It is marked out by projections.

The surface of the walls is decorated by a number of metopes with crimped little bumps in the centre. Above the zone of metopes is a little toothed band formed by carved grooves.

In the centre, at the bottom of the hearth is a medallion of 13 cm in diameter, representing a heptagon with a six-petal rosette inserted. Around the medallion is a circle with earring-shaped figures. From the rosette towards the niche, running at angles, there are three rows of ribbons composed of earring-shaped rosettes and X-shaped embossings. The ornament is made in the technique of stamping, stick-ons and carving.

Using sets of different dies, varying such elements of decor as crimps and semicolumns, potters created original objects. Found among the decoration motifs are representations of a tree, medallions, rosettes, solar signs, ж-shaped figures, embossings in the form of belt plates, epigraphic ornaments.

There is no doubt that the ornament on hearths had a certain semantic meaning. Possibly coded in it is a mythological structure of the universe. The hearths proper, as we and many explorers see it, are connected with the survivals of the cult of fire. Writing with great imagery about the cult function of hearths of the earlier period of time are G.A. Pugachenkova and L.I. Rempel: "The year 768 was the year, when Mukanna died in fire and the great fires of Mazdeism went out for ever in the land of Sogd, but small fires of domestic cults were not extinguished. They continued glimmering in the houses of Sogd dwellers, even in those where Islam had been firmly established ..." (14, p.234). They continued gleaming in the south of Karakhanstan even five centuries later, bearing evidence to which are finds of the splendid works of Otrar potters.

Glazed ceramics are represented by bowls, plates, dishes, mugs, jar-like vessels, jugs and lighting appliances called chiraghs. They are of several types depending on the glaze quality and the colour of the surface ground.

Most widely spread are ceramics with white engobed ground under the leaden transparent glaze. Characteristic of the earlier group of this type of pottery are red and brown colours of ornaments under the glaze.

As regards the composition of paintings, it is built so that the main ornamental zone, which is usually not wide, about 3 cm, and comprises one fifth of the entire bowl plane, is placed at the top, near the nimbus. It is supplied with Arabic letters in Kufic script and ceramic cursives. The whole surface of the bowl is usually blank, only in the very centre of it there is a scroll, a circle, a stain or a comma. Ceramics were made with mottled paintings in combination with engravings. There occur ceramics with the so-called propeller-like ornament, with paintings in the form of painted green plant bunches radiating from the centre.

Ceramics with red ground under a transparent glaze constitute a particular group. Used in paintings are white and black colours. Applied as elements of the ornament are white dots, medallions containing inscriptions and simple ornaments of letters. There are ceramics with black ground under a transparent glaze and a painting of white colour in the form of plant sprouts and rosettes in combination with geomet-

rical motifs. Found were bowls with Arabic inscriptions. There is a group of crockery covered with intransparent enamel of green and brown colours.

Typical of enamelled earthenware of the 12th and the early 13th centuries is fractionism of the ornament. It covers all the surface of the bowl, dish or plate and is divided into sectors by cross-like figures. There appeared compositions consisting of a triangle and a square joined together. More often than before engraving under the glaze was applied.

Prevailing for the 12th century ceramics with a white ground as the major motif was a vortical rosettee made with dark-brown, sometimes red or brown paint. The rosette occupies either the centre of the bowl or nearly the whole of its surface.

Spread was pottery covered with green and dark-brown shining enamel, as well as pottery with dark glazing and painting with dots used as the ground.

Chiraghs of the 12th century have a cut body and a long spout. The handles are of loop-shape or with a protrusion on which there is a stamped plant ornament – a palmette or a trefoil. We as well can find representations of animals. In two cases there were pictures of a saiga on the chiragh abutments.

Glazed ceramics of Southern Kazakhstan find analogies with complexes of crockery of Central Asian towns. The likeness of enamelled earthenware on vast territories, as explorers note, is indicative of close economic and cultural contacts and the unity of tastes of townsmen who were orientated towards the standards of leading cultural centres (6, p.277). It is especially analogous to pottery of Shash, Taraz and Ferghana.

The peculiarities of Otrar ceramics of the 9th –early 13th centuries as a whole, as we have noted, are the established tradition of forms known here since the 7th-8th cent. and a great number of profusely decorated lids and dastarkhans, which together with pots are decorated with solar signs, stationary and portable hearths comprise one ceramic complex. These ceramics must have replaced here rich stamped crockery of Central Asian towns.

In the second half of the 12th and the early 13th centuries there appeared new tendencies. Craftsmen strove to renew the forms and means of expressiveness. For the ornament not to look planar they coated the ground (this was characteristic of a considerable series of ceramics of that time) with dark paints and marked the contours with an engraved line. This method imitated the technique of the “reserve” (an ornament on the ground with engobe removed), which was widespread on the eve of the Mongol invasion of the eastern part of the Mediterranean Sea, Transcaucasia and the Crimea. Applied was an engraved ornament in combination with dotted painting of the ground in imitation of metal decorating. At the same time noticeable was the tendency to give up intricate patterns. They gradually acquired a graphic form, came to be concentrated in separate groups and painted in stains of different colours. Fine lines of ornaments have something in common with the well-known technique of engraving under the glaze, while the motifs of ornaments –with paintings on vessels made from unglazed clay. Such ceramics existed up to the mid 13th century.

At the beginning of the 13th century the course of progressive evolution of the peoples of Asia and Western Europe was interrupted by the Mongol invasion. Among the first to suffer were numerous centres of urban culture in the once flowering agricultural districts of Kazakhstan and Central Asia. The towns in the Syr Daria area, including Otrar, which offered resistance to the Mongols, were destroyed, the people killed or driven away as slaves. Regeneration of Otrar after the tragic events of 1219–1220 began, it is believed, only approximately in the middle of the 13th cent. That was the time when the Otrar mint started functioning again after a long break. The central part of the town remained in ruins, but the suburb –rabad

was being developed. There emerged individual estates and big housing complexes, brick-baking shops and a bath here. As a result of the recent archaeological explorations unearthed was a big portion of the rabad which had been inhabited by potters. On an area of about a thousand sq. m. discovered were pottery workshops with eighteen kilns used simultaneously. Found in the workshops were potter's tools. Near the workshops were pits for defective earthenware. The numerous finds in the workshops were clay blanks and semifinished objects prepared for baking. The pottery workshops were specialized to produce different earthenware –glazed and unglazed –of big forms and small table vessels.

Ceramic craft in the south of Kazakhstan in the period after the Mongol invasion was being formed and developed on the local basis in the pre-Mongol urban centres, including Otrar. A new style of artistic ceramics was formed.

Ordinary clay continued to be the basic material of Otrar potters. Engobe coating for paintings, especially brick-colour engobe, played an important role. It was applied widely in the pre-Mongol period too, but mainly to cover and sometimes to polish articles of unglazed ceramics on altars and ritual vessels, lids and jugs. Application of engobe in enamelled earthenware opened new possibilities. The dark ground coated with glaze became ever deeper, and the light-coloured paintings coated with green, yellow, blue or creamy glaze acquired the colour of the glaze and became especially expressive. Colourless glaze was used as well.

Paintings of the second half of the 13th–14th centuries on red-engobed ceramics were monochromatic, pictures were massive and somewhat coarse. Painted were inner surfaces of open forms of crockery such as bowls, pialas and soup plates. Typical was a geometrical ornament in the form of wicker-work of different configurations; popular was the motif of vortical rosettes and dots grouped together. Patterns on ceramics of the early Mongol time can be compared with applique of thick-felt carpets. Here one can find concurrences and differences in the ornament, but they are of the same style, which bears witness to the influence of the steppe cultural traditions on the formation of the new style in ceramics.

In the enamelled earthenware of Otrar they also used light-coloured engobe to coat crocks. Such pottery was covered with green and yellow glaze. There often occur combinations of two colours on different surfaces of vessels. Ornaments, especially those under the light-green glaze, were often engraved. A pattern in the form of a continuous chain of vault-like marks or “brackets” is a true sign of the 13th–14th century article. Sometimes the “brackets” were supplied with vertical lines or a figure resembling a question mark. There also occur black paintings over light-coloured engobe under the blue glaze. On one of the fragments there is an ornamental zone with a benevolent inscription in the Persian language.

In the late 14th and the 15th centuries prevailing in the Otrar ceramics was yellow-glazed crockery with polychromatic paintings over light-colour engobe. Two colours were used: brown (of different tints, sometimes contrasting on one and the same vessel) and green. The lines of patterns were precise and resolute. To mark out the main picture it was reproduced with a steady or blurred line of contrasting colour. Patterns were mainly of geometrical forms; the surface of articles was divided crosswise or radially, then new geometrical figures or concentric ribbons of the ornament were laid over. It is significant that elements of plant motifs were introduced into paintings. The surfaces of vessels were used as much as possible, the plains between the main lines of patterns were filled with dots, scrolls or strokes.

Less often used were colourless or turquoise-coloured glazes. Painting under a coloured glaze was black or polychromatic –brown-and-mauve (manganese oxide) and dark blue (cobalt oxide) under a colourless glaze.

On the whole the Otrar ceramics of the 13th–15th centuries haven't got com-

plete analogies in Central Asia, Iran or Transcaucasia and constitute a separate ceramic province (1, pp. 201–203; 2, pp. 191–195). Characteristic of them in the first place is a connection with the old traditions: used was the earthen base of the crock, applied on a large scale were brick-colour engobe as the basic material for brush painting, motifs of ornaments of the pre-Mongol time. The steady traditional character of the ceramics of Otrar and the Syr Daria region as a whole showed that the local masters had not striven to copy the achievements of this artistic craft of the neighbouring peoples united into an artificial state formation under Mongol rulers. The technique of the “reserve” was unknown in Otrar at all, the technique of engraving, widely used in Transcaucasia and the Crimea, was applied only selectively in patterns of exclusively local origin.

As we noted above, the 12th century saw the existence of stamped vessels in Central Asia. That century was also the time when there emerged cachine whose base of high silica content gave light and fine porous crocks during the baking. Production of stamped and cachine pottery became especially widespread in the 13–14th centuries. Judging by the finds of matrix-stamps and stamped wares, discovered in workshops of Otrar, they evidently tried to start the output of stamped vessels with the aid of foreign masters, but their production was soon stopped. As to the finds of cachine, they were so few that there is no doubt that it was borrowed. At the same time Otrar craftsmen were in the know of the achievements of their century. Comparing pottery made of clay and cachine, we can see similarity of the forms, the same embossed character of ornamentation, coincidence in the pattern composition. On the whole the complex of the Otrar earthenware of the 13th–15th centuries has much in common with red-clay ceramics of the Golden Horde, which can be easily explained, if we take into consideration that the style of artistic pottery of the Golden Horde towns of the Volga river area was developed on the basis of traditions and elements that had come from Iran, the Caucasus, Central Asia, the Crimea and Byzantine (17, p. 128).

The 16th–18th century Otrar ceramics under the glaze have been known for a long time, since the days of the first excavations made there by A.K. Clare and A.A. Cherkasov in 1904. Even the few materials of that time then enabled the well-known Soviet art critic and archaeologist G.A. Pugachenkova to note the prevalence of intricate ornamental compositions in the artistic pottery of Otrar and to make a supposition concerning the existence of an original style of the Otrar artistic ceramics in the late Middle Ages (13, pp. 117–118).

The Otrar potters continued using ordinary clay as they did it before. The engraving technique was practically not applied, but widely used was brush painting over light-coloured engobe. It should be mentioned that decor in the Otrar ceramics was made only over engobed surfaces. Considerably enlarged was the variety of objects coated with glaze. Along with bowls, pialas and small jugs they began to apply glaze over big vessels such as pots, lids, basins and dishes.

Yet, bowls remained the leading type of objects produced. We must say that the bowl form changed much in the 13th–15th centuries as compared with the pre-Mongol period (11th–12th cent.). Semispherical forms, rounded and even convex at the base on the ring bottom plate and an outward bent bead came to replace straight walls in the form of a truncated cone and a flat bottom plate. Contrasting of stiffness and plasticity of forms also turns into an ornament – strict symmetry and geometric character of patterns give place to pictorial compositions.

Patterns on the plane of vessels are distributed differently. There occur compositions of circular ornamental ribbons occupying the entire surface of the object. Sometimes the ground is almost blank, but a certain part is accentuated by an ornament. And lastly, the ornament may be picturesquely placed on the entire surface of

the vessel. The inner plane is often very scarcely painted, but the outer plane is covered with an unbroken carpet of patterns, especially in bowls whose high sides provide good possibilities for it (correlation between the diameter and the height being 2:1).

Preponderant in the 16th–17th centuries were stylized plant patterns as well as motifs of genuine nature –flowers, branches, pomengranate fruits. In this case the pattern has its “top” and “bottom”. This peculiarity of placing the ornament, discovered by G.A. Pugachenkova in Samarkand earthenware, can be found in Otrar ceramics as well. We cannot help noting, in the first place, the presence of rather complicated graphic patterns, composed of sooner geometrical than plant elements. The Syr Daria craftsmen were not very much carried away by patterns of exclusively realistic plant nature. They pictured what they were familiar with, for instance, a horn-like scroll called *koshkar muyiz*. This element, well-known in the pattern making of Turkic peoples, was applied on different fabrics, floor and wall carpets, clothing, wood and stone carving, as well as on metal. Used as before was the motif of the “vortical rosette”, which was often made more complicated than before. On one of the dishes of a big diameter the central motif of the painting, composed of four consecutively intertwined polyhedral “eights” inserted in a circle, occupies the entire plane. Blank tangles of the interwoven ornament are filled with isolated horn-like scrolls, small in the centre and growing in size towards the circumference periphery. The space between the angles of the “eights” occupied by the same element of the ornament, but considerably protruding. Extension of the ornament in size from the centre towards the periphery, stretching-out of the “horns” near the rim of the circle intensify the depth of the bottom surface which looks like being in motion. Perception of the static composition as if in motion is intensified by the “vortical rosette” inserted in the octagon in the centre of the dish. The rosette has two little concentric belts turned in opposite directions. The tectonic motif is balanced by big multipetal buds.

The Otrar ceramics do not contain “landscape” and zoomorphic motifs, characteristic of the pottery of Samarkand and South Turkmenia. As a rule, plant motifs in the Otrar earthenware are considerably stylized.

It should be said that glazed ceramics of the 16th century proved very inexpressive in the synchronous layers of Otrar. It has been revealed that many houses of the town were deserted at that time, the outlying districts were turned into cemeteries. The town was obviously not living through the best of its times. A considerable revival of life fell on the 17th century, but Otrar at the time was only a small town of about five thousand people. As a result of archaeological explorations of layers of that time neither a fortified wall (serving as one were back walls of houses at the cut of a 15 m mound) nor monumental buildings were discovered (3).

However, not far from it, 60 km northwards, there rapidly grew Yasy-Turkestan, turning into the capital city. It became the seat of Kazakh khans, had a mint. Of course, the town attracted the best craftsmen, including potters. It was in Turkestan that a collection of rather high standard glazed crockery was gathered. Remarkable is the vase with a dragon represented. The fantastic beast-aidagar is a character often depicted in works of the mediaeval ornamental art and folklore. But such like representations in the South Kazakhstan pottery, like zoomorphic motifs as a whole, occur very seldom.

Ceramics of the 16th century and of later periods were usually covered with colourless, turquoise or dark green glazes. Paintings were mainly monochromatic of dark hues, brown and mauve (magnesium oxide), dark green (copper oxide) and bright blue (cobalt oxide). The paintings nicely contrast with the white ground. Especially expressive are paintings with brightly saturated cobalt blue.

Figures of birds and animals such as horses and rams present a special group of ceramic objects. The latter occur especially often. They may be coated with green, white or turquoise enamel, sometimes they are painted with cobalt blue. The functional purpose of animal figures remains unclear, but the fact of their presence is of great importance.

As it was mentioned above, ceramic figures of birds and animals were not only elements of adornments or represented the functional content, they were also symbols of beliefs and cults of the local population. Of course, the profoundly archaic religious notions did not live as long as the late Middle Ages in their original form and the symbolic meaning of the picture was being lost as time went by. But reminiscences of these phenomena survived. It is no mere chance that, say, the cult of ram flourished amidst the agricultural population of the Syr Daria area as late as the beginning of the 20th cent., and the urban people preserved customs and beliefs genetically tied up with the Kangyui Farn-ram in the rites of the "Koshkar-ata" festival, which was celebrated only in yurta outside the town (9, p. 184). These are very important phenomena. They bear testimony to the traditional character and continuity in the ceramic craft of Otrar.

Иллюстрациялар Иллюстрации Illustrations

Тұтқасы ақбөкен мүсінінде жасалған қақпақ. Қызғылт түсті ангоб. Көкмардан қаласының жұрты. III—V ғ.

Крышка с ручкой в виде фигурки сайги. Розовый ангоб. Городище Кок-Мардан. III—V вв.

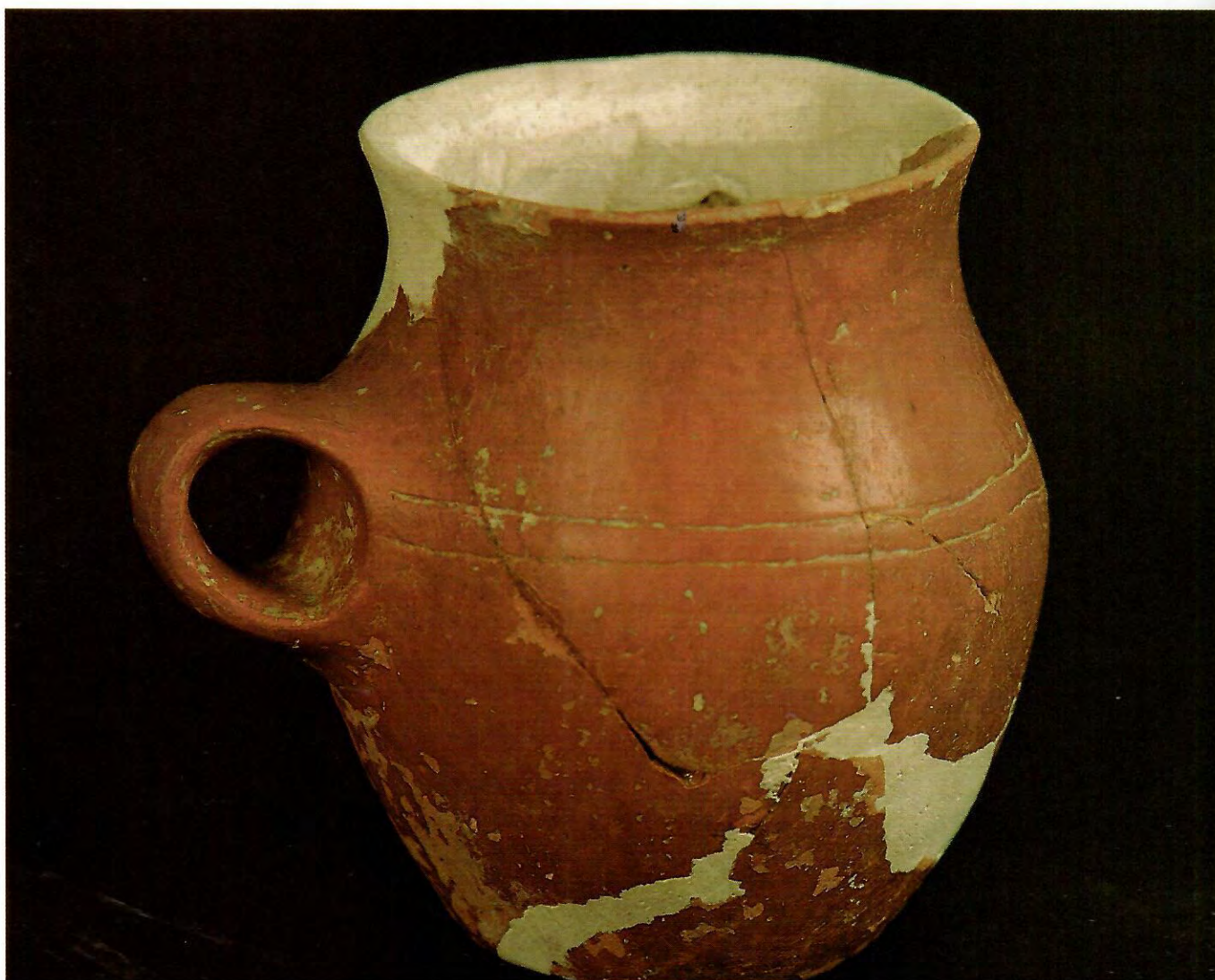
A lid with the handle in the form of a saiga. Pink engobe. Gorodishche Kokmardan. 3rd—5th century

Дөңгелек тұткалы сапты аяк.
Қызыл-қошқыл ангоб, жылтыра-
тылған. Қостөбе жұртының оң-
түстігі. VI—VII ғасырдың бірінші
жартысы

Кружка с кольцевой ручкой. Виш-
невый ангоб, лощение. Городище
Костобе Южное. VI – первая поло-
вина VII вв.

A mug with a ring-shaped handle.
Dark-red engobe under the glaze.
Gorodishche Kostobe South. 6th–1st
half of 7th cent

Тұтқасы аң мүсінінде жасалған
құмыра. Жылтыратылған қызыл
ангоб. Бөріжар жұрты. VI ғасыр-
дың бірінші жартысы VII ғ.

Кувшин с зооморфной ручкой.
Красный ангоб, лощение. Могиль-
ник Борижары. VI – первая поло-
вина VII вв.

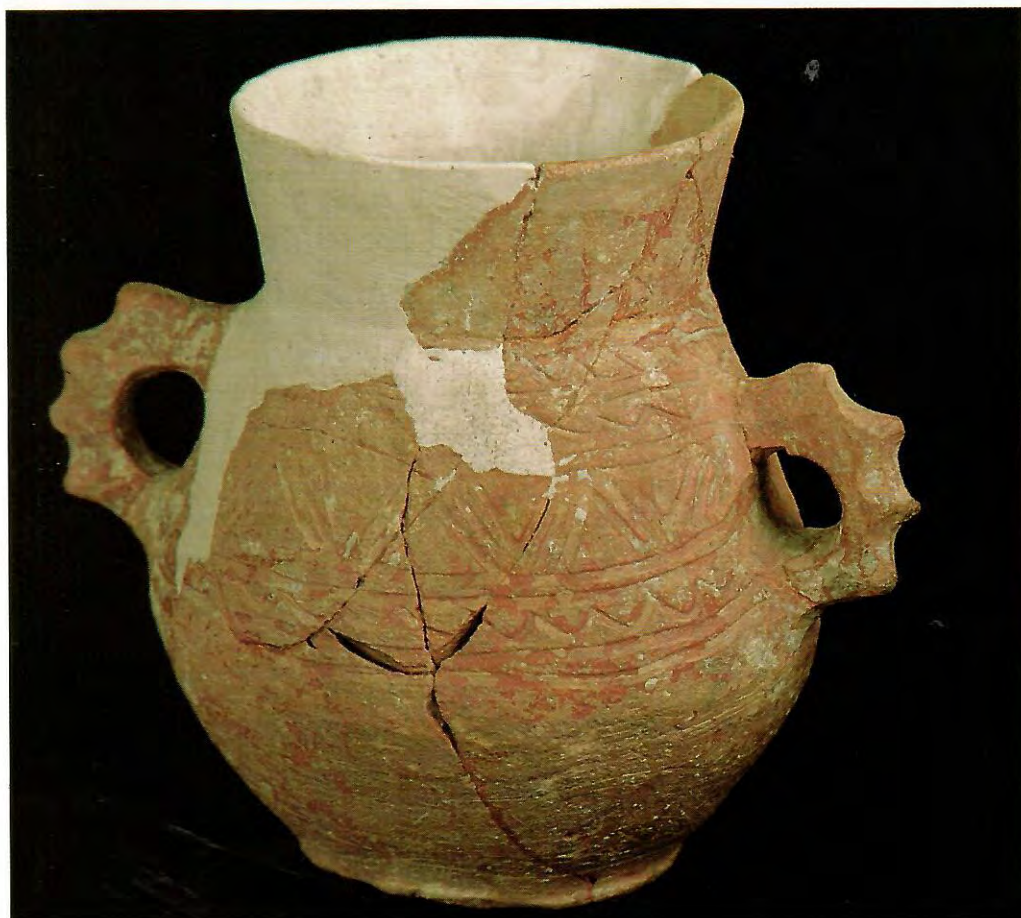
A jug with a zoomorphic handle.
Red engobe under the glaze.
Borizhary burial mound. 6th–1st half
of 7th cent

Тұтқасы бұдырлы сапты аяқтар.
Өрнек қызыл ангобқа сызып са-
лынған. VII ғасырдың екінші жар-
тысы — IX ғасырдың бірінші
жартысы

Кружки с зубчатыми ручками.
Красный ангоб, прочерченный
орнамент. Вторая половина VII —
первая половина IX вв.

Mugs with toothed handles. Red en-
gobe, drawn ornament. 2nd half of
7th–1st half of 9th cent

Құмыра. Қызыл ангоб. Өрнегі
қырнау тәсілмен жасалған. VII
ғасырдың екінші жартысы —
IX ғасырдың бірінші жартысы

Кувшин. Красный ангоб, вдавле-
ния. Вторая половина VII – первая
половина IX вв.

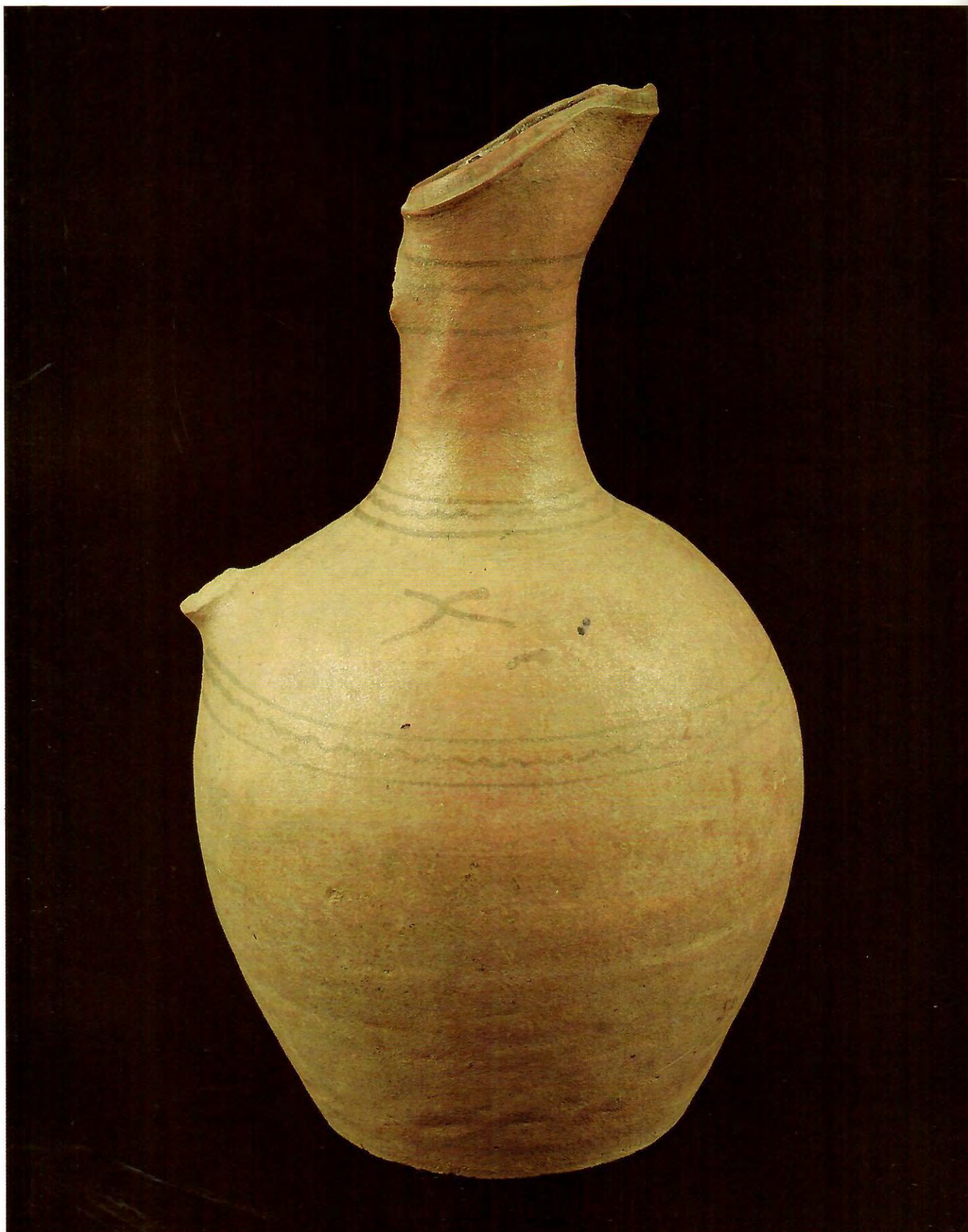
A jug with impressions. Red engobe.
2nd half of 7th–1st half of 9th cent

Өрнекті құмыра. Слюдамен
жылтыратылған. Отырар төңірегі.
VII ғасырдың екінші жартысы —
VIII ғасыр

Кувшин. Слюдяная обсыпка, ро-
спись. Отрарский оазис. Вторая
половина VII–VIII вв.

A jug covered with mica. Painting.
Otrar oasis. 2nd half of 7th–8th cent

Құмыра. Жылтыратылған ангоб.
X—XI ғ.

Кувшин. Ангоб, лощение. X—
XI вв.

A jug. Engobe under the glaze. 10th—
11th cent

Су ағары науа тәріздес құмыра.
Оң жақтағы — құмыраның бір
бөлшегі. Оймыш, қалыптама. IX—
X ғ.

Кувшин с желобчатым сливом.
Справа — фрагмент. Резьба,
штамп. IX—X вв.

A jug with a lip discharge. To the
right — fragment. Carving, stamping.
9th–10th cent

«Мүйіз» тұтқалы қақпақ. X—XI ғ.

Крышка с „рогатой“ ручкой. X—XI вв.

A lid with a horn-shaped handle. 10th–11th cent

Қақпақтың әтеш мүсінделген төбесі. Жапсырма, оймыш, қалыптама. XI—XII ғ.

Крышки с навершиями в виде головок петухов. Налеп, резьба, штамп. XI—XII вв.

Lids crowned with rooster heads. Stick-on, carving, stamping. 11th–12th cent

Төбесі аң мүсінді қақпақ. X—XI ғ.

Навершие крышки в виде зооморфного существа. X—XI вв.

A lid top in the form of a zoomorphic being. 10th–11th cent

Таған тұғырықтар мен тебесі қой пішіндес каклақ. VI—IX ғ.

Очажные подставки и навершие крышки в виде фигурок барана. VI—IX вв.

Hearth supports and lid tops in the form of ram figures. 6th–9th century

Қой пішіндес тағанның тұғырығы. VII—VIII ғ.

Очажная подставка в виде фигурки барана. VII—VIII вв.

A hearth support in the form of a ram figure. 7th–8th cent

Қапқтың қораздың басы түрінде стильдендірілген төбесі. Жапсырма, оймыш, қалыптама. XI—XII ғ.

Навершие крышки в виде стилизованной головки петуха. Налеп, резьба, штамп. XI—XII вв.

A lid crowned with a stylized rooster head. Stick-on, carving, stamping. 11th–12th cent

Төбесі қойдың басы тәрізді қақ-
пақ. IX—XI ғ.

Навершия крышек в виде головы
барана. IX—XI вв.

A lid top in the form of a ram head.
9th—11th cent.

Төбесі қойдың басы тәрізді қақ-
пақ. Жапсырма, оймыш. XI—XII ғ.

Навершие крышки в виде головы
барана. Налеп, резьба. XI—XII вв.

A lid top in the form of a ram head.
Stick-on, carving. 11th–12th century

Тұтқасы иттің басы тәрізді қақ-
пақтың бір бөлшегі. Оймыш. X—
XI ғ.

Фрагмент крышки с ручкой в виде
головы собаки. Резьба. X—XI вв.

A lid with the handle in the form of
a dog head. Fragment. Carving.
10th–11th cent

Төбесі иттің, әтештің, қошқардың басы тәрізді қақпақ. Жапсырма, оймыш. X—XI ғ.

Навершия крышек в виде головы собаки, петуха, барана. Налеп, резьба. X—XI вв.

Lid tops in the form of dog, rooster and ram heads. Stick-ons, carving. 10th–11th cent

Төбесі қошқардың басы пішіндес қаппақ. Жапсырма, оймыш, қалыптама. XII ғ.

Навершия крышек в виде головок барана. Налеп, резьба, штамп. XII в.

Lid tops in the form of a ram head. Stick-on, carving, stamping. 12th century

Қақпақ. Жапсырма, оймыш. Крышка. Налеп, резьба. X—XI вв.

A lid. Stick-on, carving. 10th—11th cent

Шаңырақ түріндегі қакпак. Жап-
сырма, оймыш, қалыптама. XI-
XII ғ.

Сферическая крышка. Налеп,
резьба, штамп. XI-XII вв.

A spherical lid. Stick-on, carving,
stamping. 11th-12th cent

Шаңырақ түріндегі қақпақ. Жап-сырма, оймыш, қалыптама. XII—XIII ғасырдың басы

Сферическая крышка. Налеп, резьба, штамп. XII – начало XIII вв.

A spherical lid. Stick-on, carving, stamping. 12th–early 13th cent

Шаңырақ түріндегі қақпақ. Оймыш, қалыптама. XII ғ.

Сферическая крышка. Резьба, штамп. XII в.

A spherical lid. Carving, stamping. 12th cent

Жайпақ қақпақ. Қызыл ангоб, оймыш, қалыптама. XII—XIII ғасырдың басы

Плоская крышка. Красный ангоб, резьба, штамп. XII – начало XIII вв.

A plane lid. Red engobe, carving, stamping. 12th–early 13th cent

Төбесі мұнара тәріздес қакпак.
Қызыл ангоб, қалыптама. XII—
XIII ғасырдың басы

Навершие крышки в виде башни.
Красный ангоб, штамп. XII – нача-
ло XIII вв.

A tower-shaped top of the lid. Red
engobe, stamping. 12th–early
13th cent

Қақпақ сынықтары. Жапсырма,
қалыптама. XII—XIII ғасырдың
басы

Фрагменты крышек. Налеп,
штамп. XII – начало XIII вв.

Lids. Fragments. Stick-on, stamping.
12th–early 13th cent

Қақпақтардың бөлшектері. Жап-
сырма, оймыш, қалыптама. XII—
XIII ғасырдың басы

Фрагменты крышек. Налеп, резь-
ба, штамп. XII – начало XIII вв.

Lids. Fragments. Stick-on, carving,
stamping. 12th–early 13th cent

Қақпақтардың бөлшектері. Оймыш, қалыптама. XII—XIII ғасырдың басы

Фрагменты крышек. Резьба, штамп. XII – начало XIII вв.

Lids. Fragments. Carving, stamping. 12th–early 13th cent

Қақпақтардың төбелері. Оймыш, қалыптама. XII—XIII ғасырдың басы

Навершия крышек. Резьба, штамп. XII – начало XIII вв.

A lid top. Carving, stamping. 12th–early 13th cent

Дастаркан — қыш жозы. Қалыптама, жапсырма. XII ғ.

Дастархан (глиняный столик).
Штамп, налп. XII в.

Dastarkhan. (a table of clay). Stamp-
ing, stick-on. 12th cent

Дастарқан. Оймыш, қалыптама,
жапсырма. Қаршығалық қаласы-
ның жұрты. XII ғ.

Дастархан. Резьба, штамп, налєп.
Городище Каршыгалык. XII в.

Dastarkhan. Carving, stamping,
stick-on. Gorodishche Karshigalyk.
12th cent

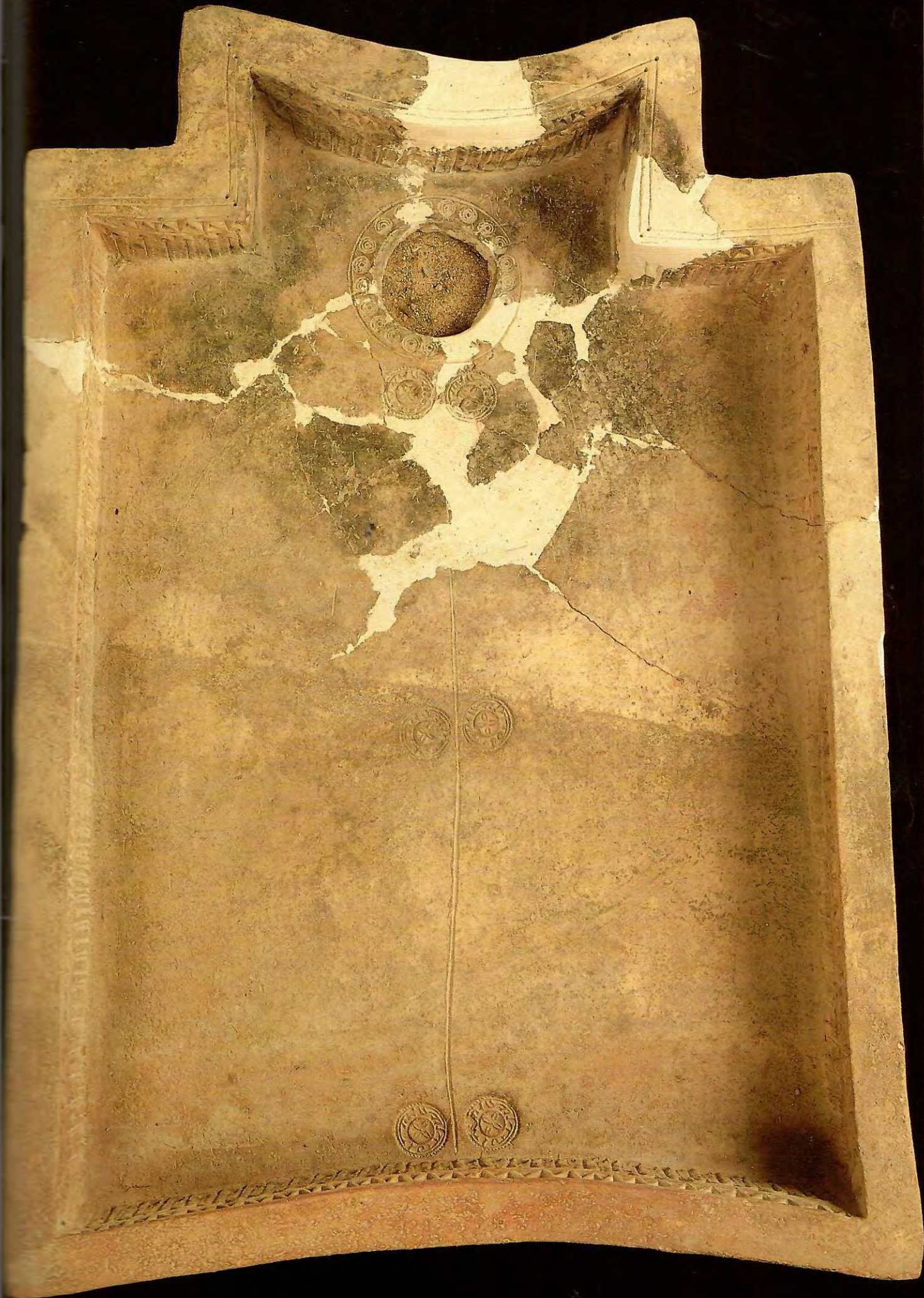

Таған-санда. Төменде осының
бір бөлшегі. Оймыш, қалыптама.
XII ғ.

Очаг-санда (стационарный очаг).
Внизу – фрагмент. Резьба, штамп.
XII в.

A sandal type hearth (stationary
brazier). Below – fragment. Carving,
stamping. 12th cent

Таған-санда. Оң жақтағы — Очаг-санда. Справа — фрагмент.
бөлшегі. Оймыш, қалыптама. Резьба, штамп. XII в.
XII ғ.

A sandal type hearth. To the right —
fragment. Carving, stamping.
12th cent

Таған-сандалдардың бөлшектері.
Оймыш, қалыптама. XII ғ.

Фрагменты очагов-сандалов. Резь-
ба, штамп. XII в.

Sandal type hearths. Fragments.
Carving, stamping. 12th cent

Таған-сандамдың бөлшегі. Ой-
мыш, қалыптама. XII ғ.

Фрагмент очага-сандам. Резьба,
штамп. XII в.

A sandal type hearth. Fragment.
Carving, stamping. 12th cent

Таған-сандадың бөлшегі мен жиналмалы таған-маңқалдың бөлшектері. Қалыптама. XII ғ.

Фрагменты очага-санда и очагов-манкалов (переносных). Штамп. XII в.

Sandal type hearths and hearth-man-kalas (portable hearths). Fragments. Stamping. 12th cent

Шырағданның тұғыры. Оң жақтағы — бөлшегі. Оймыш, қалыптама. XII ғ.

Подставка под светильник. Справа — фрагмент. Резьба, штамп. XII в.

A support for a lighting appliance. To the right — fragment. Carving, stamping. 12th cent

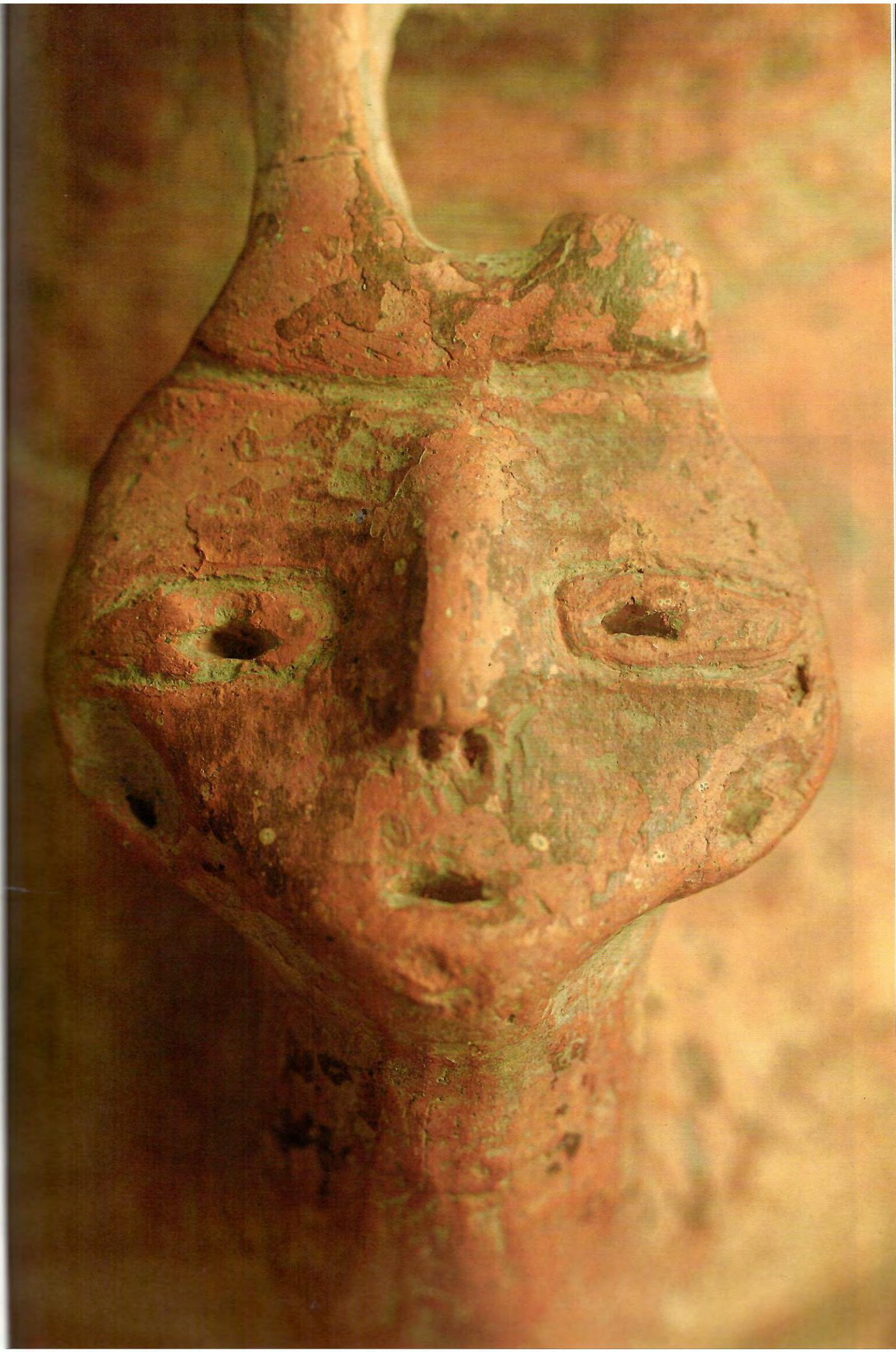

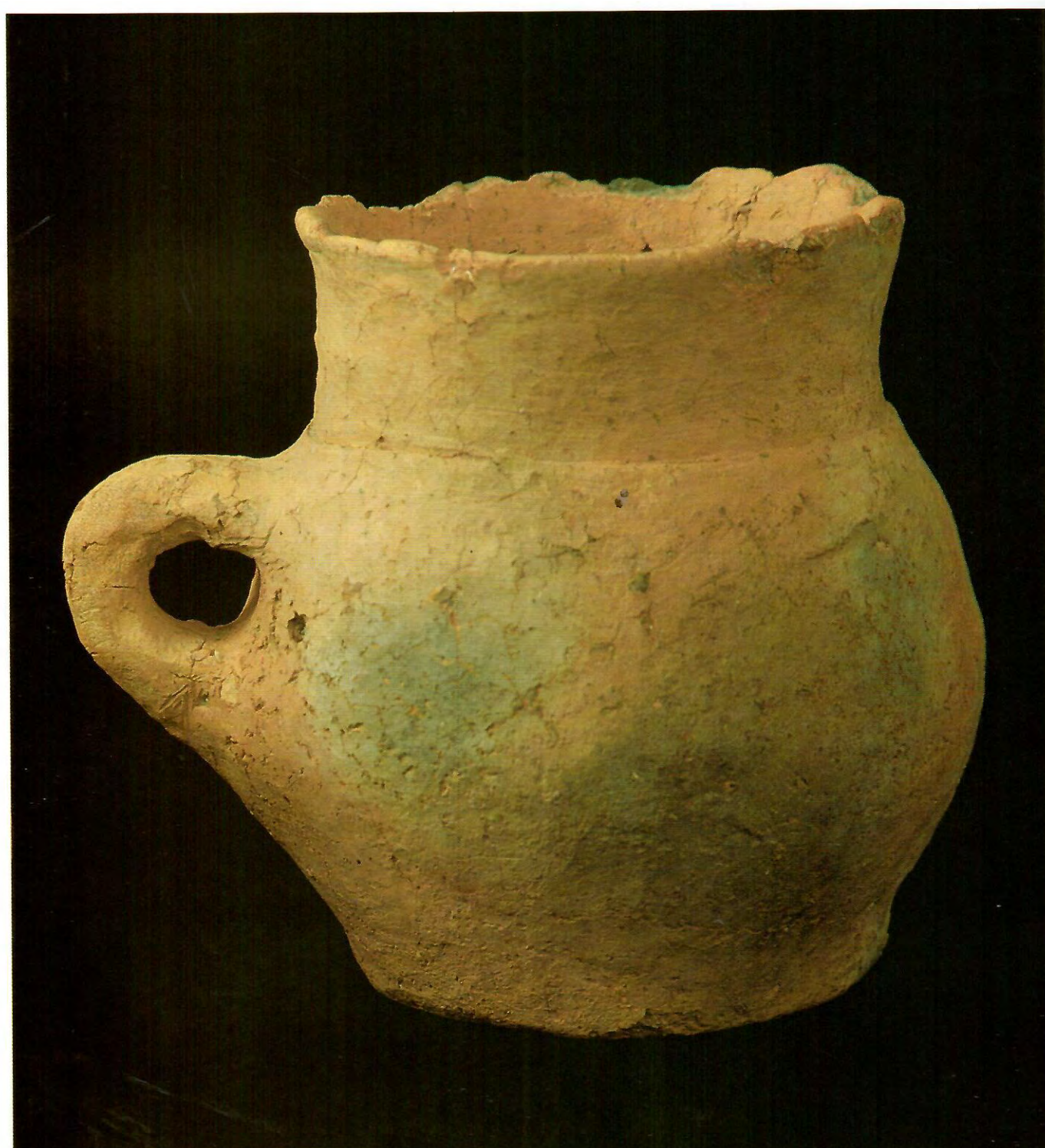
Шарапқа арналған ыдыс. Оң жақтағы бөлігі. XII ғ.

Сосуд для вина. Справа – деталь. XII в.

A wine vessel. To the right – detail. 12th cent

Сапты аяқ. ІХ—Х ғ.

Кружка. ІХ—Х вв.

A mug. 9th–10th cent

Сапты аяқтар мен шырағдан. Кружки и светильник. IX—X вв.
IX—X ғ.

Mugs and lighting appliance. 9th–
10th cent

Сапты аяк пен құмыра. Өрнегі
батырылып жасалған. IX—X ғ.

Кружка и кувшин. Резьба, вдавле-
ния. IX—X вв.

A mug and a jug. Carving, impres-
sions. 9th–10th cent

Көзелер. Оймыш, қалыптама. Горшки. Резьба, штамп. X—XI вв. Pots. Carving, stamping. 10th—11th cent

Сапты аяқтар. X-XI ғ.

Кружки. X-XI вв.

Mugs. 10th-11th cent

Сапты аяқтар. Оймыш, қалыптама. X-XI ғ.

Кружки. Резьба, штамп. X-XI вв.

Mugs. Carving, stamping. 10th-11th cent

→

Күйдіруден бұрын таңба салынған
шағын құмыра. X—XI ғ.

Кувшинчик с процарапанными до
обжига знаками. X—XI вв.

A jug with signs scratched before
baking. 10th–11th cent

Ыдыстардың бөлшектері. Оймыш.
X—XI ғ.

Фрагменты сосудов. Резьба. X—
XI вв.

Vessels. Fragments. Carving. 10th–
11th cent

Ыдыс. Оймыш, ангоб. XI—XII ғ. Сосуд. Ангоб, резьба. XI—XII вв.

A vessel. Engobe, carving. 11th–12th cent

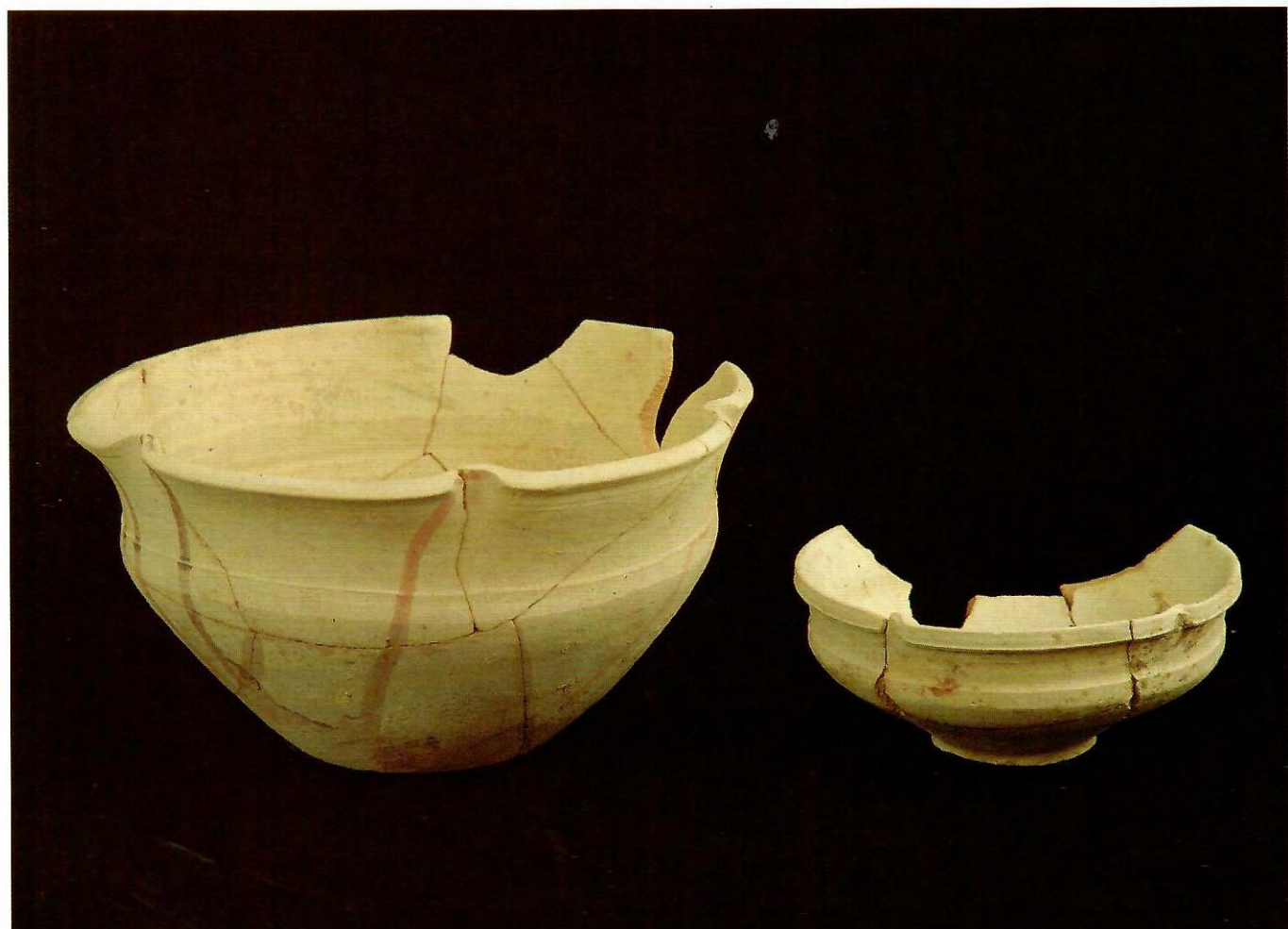

Ыдыстың бөлшегі. Оймыш, ангоб.
XI—XII ғ.

Фрагмент сосуда. Ангоб, резьба.
XI—XII вв.

A vessel. Fragment. Engobe, carving.
11th–12th cent

Сапты аяқ. X—XI ғ.

Кружка. X—XI вв.

A mug. 10th–11th cent

Құмыра. Өрнекті ангоб. XII—XIII
ғасырдың басы

Кувшин. Роспись ангобом. XII –
начало XIII вв.

A jug decorated with engobe. 12th–
early 13th cent

Сапты аяқ. X—XI ғ.

Кружка. X—XI вв.

A mug. 10th–11th cent

Құмыра. Өрнекті ангоб. Құйрық-
төбе қалашығы. XII—XIII ғасыр-
дың басы

Кувшин. Роспись ангобом. XII –
начало XIII вв.

A jug decorated with engobe. 12th–
early 13th cent

Тостаған. Шыңылтырлы жазба.
IX—X ғ.

Чаша. Подглазурная роспись. IX—
X вв.

A bowl. Decorations under the glaze.
9th–10th cent

Сапты аяқ. Шыңлытырлы жазба.
X—XI ғ.

Кружка. Подглазурная роспись.
X—XI вв.

A mug. Decorations under the glaze.
10th—11th cent

Шырағдан. Шыңылтырлы жазба.
X—XI ғ.

Чираг-светильник. Подглазурная
роспись. X—XI вв.

Chirag – a lighting appliance.
Decorations under the glaze. 10th–
11th cent

Қыш табак. Шыңылтырлы жазба.
X—XI ғ.

Блюдо. Подглазурная роспись.
X—XI вв.

A dish. Decorations under the glaze.
10th–11th cent

Шыны аяк. X—XI ғ.

Чашечка. X—XI вв.

A cup. 10th–11th cent

Қыш табақ. Шыңылтырлы жазба.
X—XI ғ.

Блюдо. Подглазурная роспись.
X—XI вв.

A dish. Decorations under the glaze.
10th–11th cent

Тостаған. Шыңылтырлы жазба.
X—XI ғ.

Чаша. Подглазурная роспись. X—
XI вв.

A bowl. Decorations under the glaze.
10th–11th cent

Кішкене құмыра. Шыңылтырлы
жазба. X—XI ғ.

Кувшинчик. Подглазурная рос-
пись. X—XI вв.

A jug. Decorations under the glaze.
10th–11th cent

Тостағандар. Шыңылтырлы жазба. X—XI ғ.

Чаши. Подглазурная роспись. X—XI вв.

Bowls. Decorations under the glaze. 10th–11th cent

Тостағандар. Шыңылтырлы жаз-
ба. X—XI ғ.

Чашы. Подглазурная роспись. X—
XI вв.

Bowls. Decorations under the glaze.
10th–11th cent

Тостағанның түбі. Шыңылтырлы жазба. X—XI ғ.

Донце чаши. Подглазурная роспись. X—XI вв.

The base of a bowl. Decorations under the glaze. 10th–11th cent

Қыш табак. Шыңылтырлы жазба. Оймыштау. XI—XII ғ.

Блюдо. Подглазурная роспись. Гравировка. XI—XII вв.

A dish. Decorations under the glaze. 11th–12th cent

→

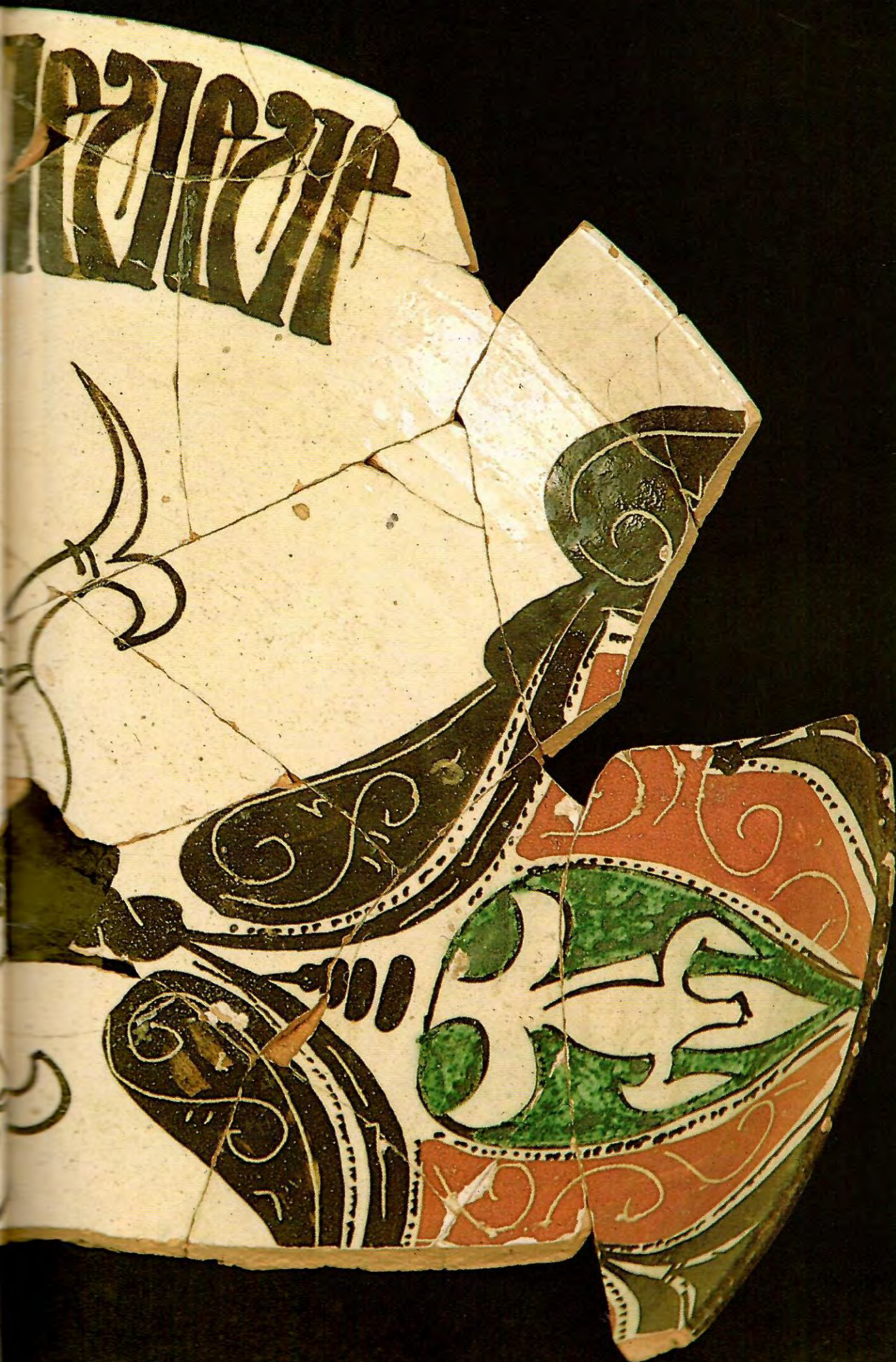
Тостағандар. Шыңылтырлы жазба. X—XI ғ.

Чаши. Подглазурная роспись. X—XI вв.

Bowls. Decorations under the glaze. 10th–11th cent

Тостағандар. Шыңылтырлы жазба. XI—XII ғ.

Чаши. Подглазурная роспись. XI—XII вв.

Bowls. Decorations under the glaze. 11th–12th cent

Қыш табак бөлшегі. Шыңылтыр-
ты жазба. Оймыштау. XI—XII ғ.

Блюдо. Деталь. Подглазурная
ропись, гравировка. XI—XII вв.

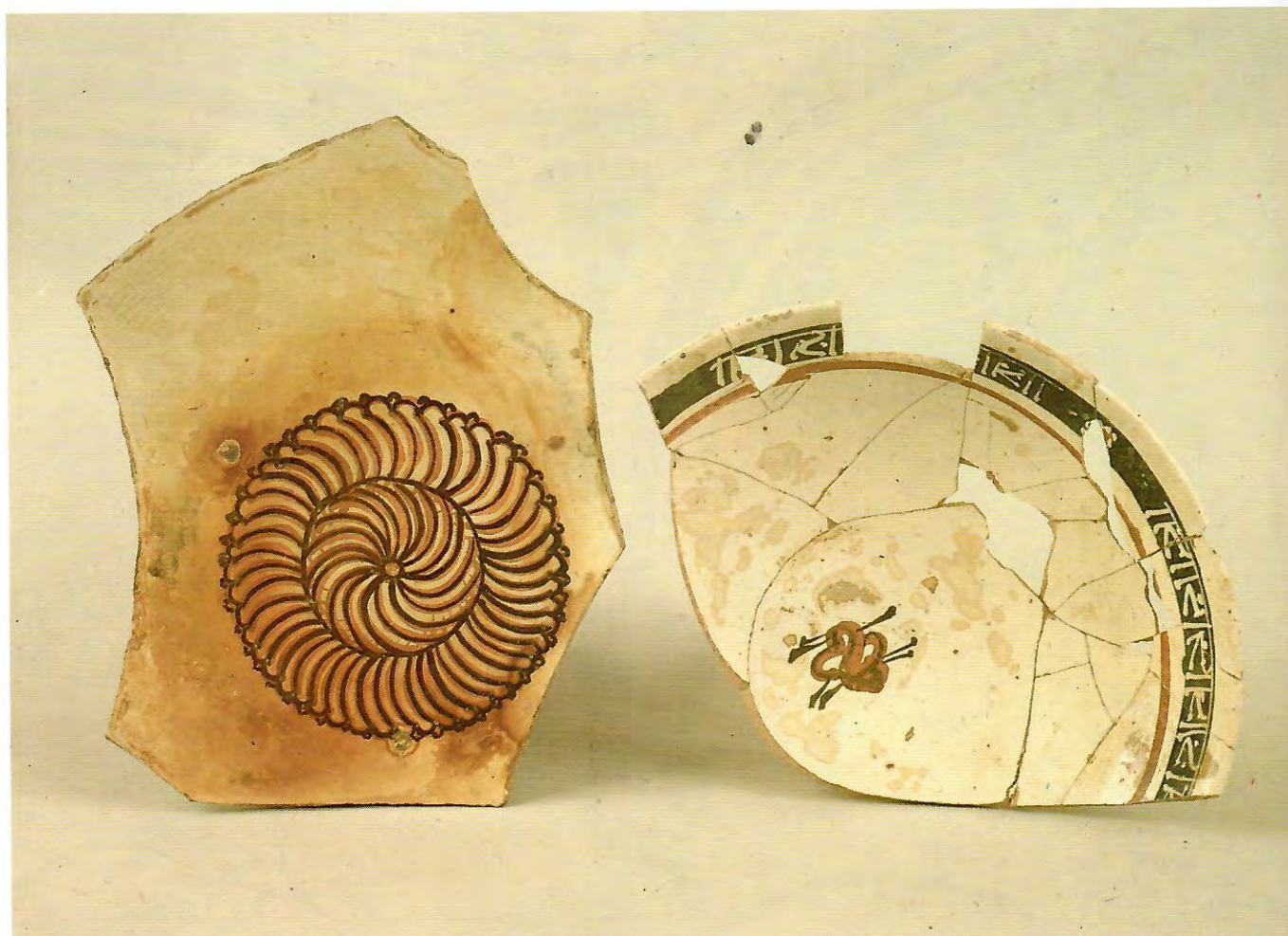
A dish. Fragment. Decorations under
the glaze, engraving. 11th–12th cent

Қыш табактың бөлшектері. Шыңлытырлы жазба. XI—XII ғ.

Фрагменты блюд. Подглазурная роспись. XI—XII вв.

Dishes. Fragments. Decorations under the glaze. 11th–12th cent

Қыш табақтың бөлшегі. Шыңылтырлы жазба. XI—XII ғ.

Фрагмент блюда. Подглазурная роспись. XI—XII вв.

A dish. Fragment. Decorations under the glaze. 11th–12th cent

Тостаған. Шыңылтырлы жазба.
XI—XII ғ.

Чаша. Подглазурная роспись. XI—
XII вв.

A bowl. Decorations under the glaze.
11th–12th cent

Қыш табақ. Шыңылтырлы жазба.
XI—XII ғ.

Блюдо. Подглазурная роспись.
XI—XII вв.

A dish. Decorations under the glaze.
11th–12th cent

Қыш табақтың бөлшегі. Шыңыл-
тырлы жазба. XI—XII ғ.

Фрагмент блюда. Подглазурная
роспись. XI—XII вв.

A dish. Fragment. Decorations under
the glaze. 11th–12th cent

Шырағдандардың бөлшектері.
Қалыптама. XI—XII ғ.

Фрагменты чирагов – светильни-
ков. Штамп. XI—XII вв.

Chirags – lighting appliances. Frag-
ments. Stamping. 11th–12th cent

Тостағандар. Шыңлытырлы жаз-
ба. XI—XII ғ.

Чаши. Подглазурная роспись. XI—
XII вв.

Bowls. Decorations under the glaze.
11th–12th cent

Тостаған. Шыңылтырлы жазба.
Оймыштау. XII—XIII ғасырдың
бірінші жартысы

Чаша. Подглазурная роспись, гра-
вировка. XII – первая половина
XIII вв.

A slip bowl. Decorations under the
glaze, engraving. 12th–1st half of
13th cent

Тостаған. Шыңылтырлы жазба.
Оймыштау. XII—XIII ғасырдың
бірінші жартысы

Чаша. Подглазурная роспись, гра-
вировка. XII – первая половина
XIII вв.

A slip bowl. Decorations under the
glaze, engraving. 12th–1st half of
13th cent

Тостағанның бөлшегі. Шыңлырлы жазба. XII—XIII ғасырдың бірінші жартысы

Чаша с подглазурной росписью. Фрагмент. XII – первая половина XIII вв.

A slip bowl. Decorations under the glaze. Fragment. 12th–1st half of 13th cent

Қыш табақ. Шыңылтырлы жазба.
XIII ғ.

Блюдо с подглазурной росписью.
XIII в.

A slip dish. Decorations under the
glaze. 13th cent

Қыш табак. Шыңылтырлы ой-
мыштау. Бозық жұрты. XIII ға-
сырдың екінші жартысы — XIV ғ.

Блюдо. Подглазурная гравировка.
Городище Бозук. Вторая половина
XIII–XIV вв.

A dish. Engraving under the glaze.
Gorodishche Bozuk. 2nd half of
13th–14th cent

«Кобальт» стилінде көркемделген
қыш ыдыстың бөлшегі. XIV ға-
сырдың аяғы

Фрагмент поливного сосуда в
стиле „кобальт“. Конец XIV в.

A slip vessel in the “cobalt” style.
Fragment. Late 14th cent

«Кобальт» стилінде көркемделген қыш ыдыстың бөлшегі. Оң жақта — бір бөлігі. XIV ғасырдың аяғы

Фрагмент поливного сосуда в стиле „кобальт“. Справа — деталь. Конец XIV в.

A slip vessel in the "cobalt" style. Fragment. To the right — detail. Late 14th cent

Ваза. Шыңылтырлы жазба. XIII ғасырдың екінші жартысы — XIV ғ.

Поливный сосуд. Вторая половина XIII–XIV вв.

A slip vessel. 2nd half of 13th–14th cent

Шыңылтырлы ыдыс. XIII ғасырдың екінші жартысы — XIV ғ.

Поливная ваза с подглазурной росписью. Вторая половина XIII–XIV вв.

A slip vase. Decorations under the glaze. 2nd half of 13th–14th cent

Жылтырак шырағдан. XIII ғасыр-
дың екінші жартысы — XIV ғ.

Поливный светильник. Вторая
половина XIII–XIV вв.

A slip lighting appliance. 2nd half of
13th–14th cent

Жылтырак шырағдан. XV ғасыр-
дың басы

Поливный светильник. Начало
XV в.

A slip lighting appliance. Early
15th cent

Жылтыратылған құмыра мен кө-
зе. XIV—XV ғасырдың басы

Поливный кувшин и горшочек.
XIV – начало XV вв.

A slip jug and pot. 14th–early-
15th cent

Жылтыратылған құмыра. XIV ға-
сырдың екінші жартысы — XV ға-
сырдың басы

Поливный кувшин. Вторая
половина XIV — начало XV вв.

A slip jug. 2nd half of 14th—early
15th cent

Парсыша жазуы бар өрнекті кыш
табактың бөлшегі. XIV—XV ғ.

Поливное блюдо с подглазурной
росписью и персидской надписью.
Фрагмент. XIV—XV вв.

A slip dish with decorations under
the glaze and inscriptions in Persian.
Fragment. 14th–15th cent

Өрнекті тостаған. Шыңылтырлы
жазба. XIV ғасырдың екінші жар-
тысы

Поливная чаша с подглазурной
росписью. Вторая половина XIV в.

A slip bowl. Decorations under the
glaze. 2nd half of 14th cent

Өрнекті тостаған. Шыңылтырлы
жазба. XIV ғасырдың екінші жар-
тысы

Поливная чаша с подглазурной
росписью. Вторая половина XIV в.

A slip bowl. Decorations under the
glaze. 2nd half of 14th cent

Өрнекті тостаған. Шыңылтырлы
жазба. XIV ғасырдың екінші жар-
тысы

Поливная чаша с подглазурной
росписью. Вторая половина XIV в.

A slip bowl. Decorations under the
glaze. 2nd half of 14th cent

Өрнекті тостактың бөлшектері.
Шыңылтырлы жазба. XIV ғасыр-
дың аяғы

Поливные чаши с подглазурной
росписью. Фрагменты. Конец
XIV в.

Slip bowls. Decorations under the
glaze. Fragments. Late 14th cent →

Өрнекті тостағанның бөлшегі.
Шыңылтырлы жазба. XIV ғасыр-
дың аяғы

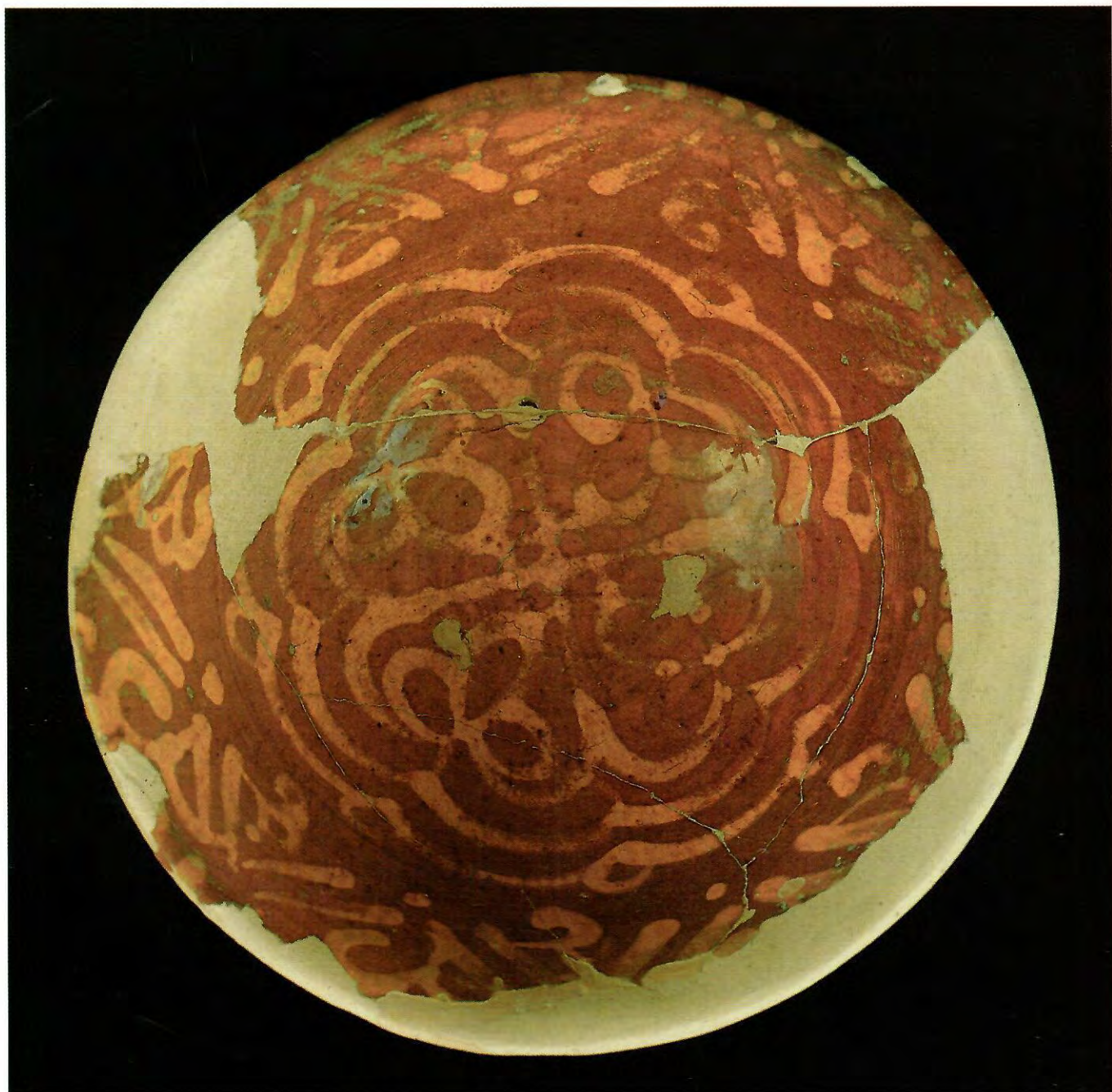
Поливная чаша с подглазурной
росписью. Фрагмент. Конец
XIV в.

A slip bowl. Decorations under the
glaze. Fragment. Late 14th cent

Өрнекті тостаған. Шыңылтырлы
жазба. XIV ғасырдың екінші жар-
тысы

Поливная чаша с подглазурной
росписью. Вторая половина XIV в.

A slip bowl. Decorations under the
glaze. 2nd half of 14th cent

Шыңылтырланбаған құмыраның бөлшегі. Оймыш. XIII ғасырдың екінші жартысы — XIV ғ.

Неглазурованный кувшин. Фрагмент. Резьба. Вторая половина XIII—XIV вв.

An unglazed jug. Fragment. Carving. 2nd half of 13th–14th cent

Қыш қалып. XIII ғасырдың екінші
жартысы — XIV ғ.

Гончарный штамп. Вторая
половина XIII—XIV вв.

A potter's die. 2nd half of 13th—
14th cent

Көзе дайындауға арналған қалып
пен қалыптамалардың түрлері.
XIII ғасырдың екінші жартысы —
XIV ғ.

Матрицы-штампы для изготовле-
ния керамики и готовая форма.
Вторая половина XIII–XIV вв.

Dies to make earthenware and
finished form. 2nd half of 13th–
14th cent

Өрнегі қалыптап түсірілген құмыра. XIII ғасырдың екінші жартысы — XIV ғ.

Кувшин со штампованным орнаментом. Фрагмент. Вторая половина XIII—XIV вв.

A jug with stamped ornament. Fragment. 2nd half of 13th–14th cent

Үш құтылы ыдыстың бөлшегі.
Шыңылтырлы жазба. XIII ғасыр-
дың екінші жартысы — XIV ғ.

Поливный сосуд с подглазурной
росписью. Фрагмент. Вторая поло-
вина XIII–XIV вв.

A slip vessel. Decorations under the
glaze. Fragment. 2nd half of 13th–
14th centuries

Жылтыратылған ыдыс. Жапсырма. XIV ғасырдың екінші жартысы — XV ғасырдың басы

Поливный сосуд. Налеп. Вторая половина XIV — начало XV вв.

A glazed vessel. Stick-on. 2nd half of 13th—early 14th cent

Құмыра. XIII ғасырдың екінші жартысы — XIV ғ.

Кувшин. Вторая половина XIII—XIV вв.

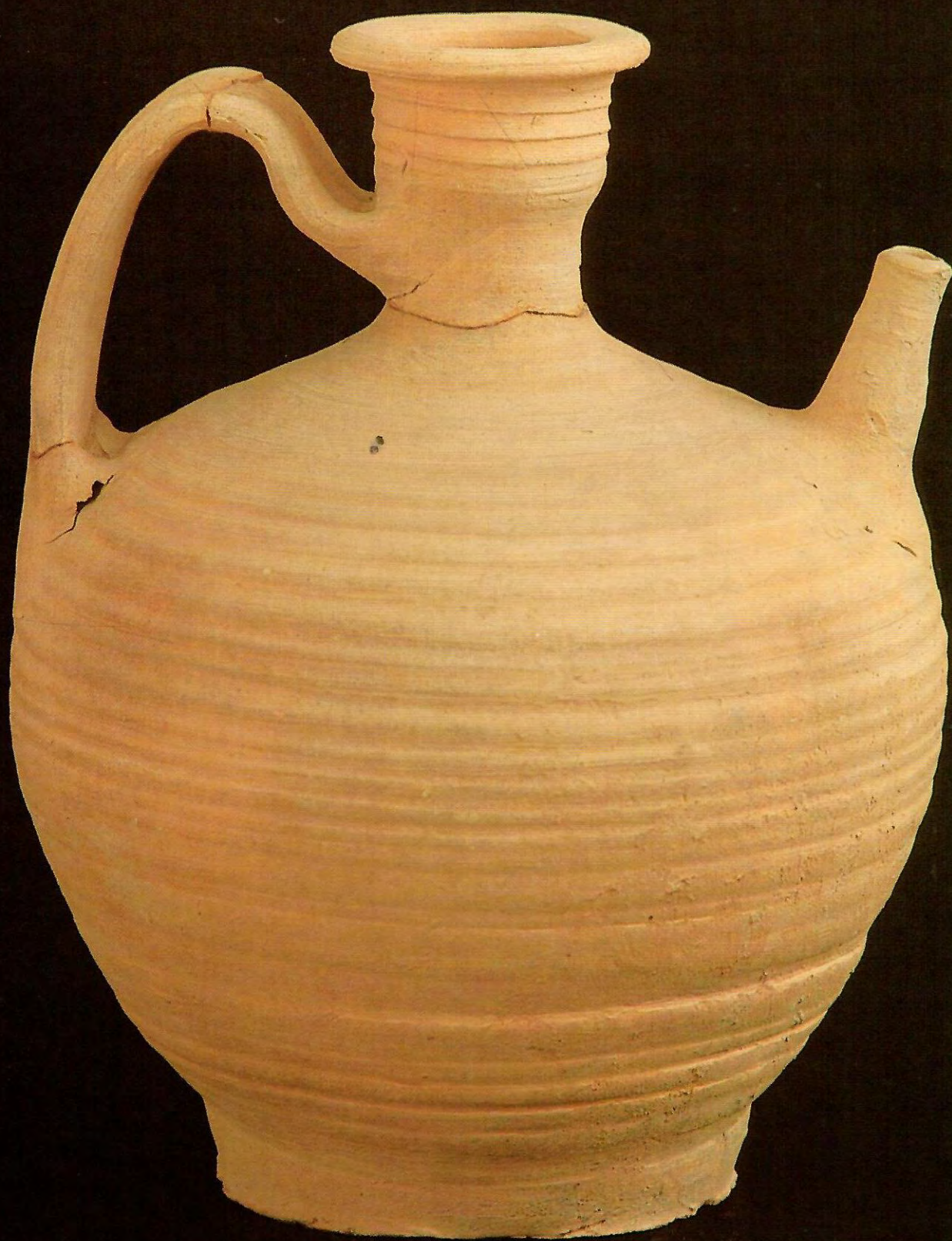
A jug. 2nd half of 13th–14th cent

Өрнекті тостаған. Шыңылтырлы жазба. XIV ғ.

Поливная чаша с подглазурной росписью. Фрагмент. XIV в.

A slip bowl. Decorations under the glaze. Fragment. 14th cent

Көзелер. XIII ғасырдың екінші
жартысы — XIV ғ.

Горшки. Вторая половина XIII—
XIV вв.

Pots. 2nd half of 13th–14th cent

Шырағдан. Оймыш, жапсырма.
XIII ғасырдың екінші жартысы —
XIV ғ.

Светильник. Резьба, налп.
Вторая половина XIII–XIV вв.

A lighting appliance. Carving, stick-
on. 2nd half of 13th–14th cent

Шырағдан бөлшегі. XII ғасыр-
ды екінші жартысы — XIV ғ.

Светильник. Фрагмент. Вторая
половина XIII–XIV вв.

A lighting appliance. Fragment. Carv-
ing. 2nd half of 13th–14th cent

Өрнекті тостаған. Шыңыртырлы
жазба. XIV ғасырдың аяғы —
XV ғ.

Поливная чаша с подглазурной
росписью. Фрагмент. Конец XIV—
XV вв.

A slip bowl. Decorations under the
glaze. Fragment. Late 14th–15th cent

Өрнекті тостаған. Шыңыртырлы
жазба. XIV ғасырдың аяғы —
XV ғ.

Поливная чаша с подглазурной
росписью. Фрагмент. Конец XIV—
XV вв.

A slip bowl. Decorations under the
glaze. Fragment. Late 14th–15th cent

Өрнекті тостаған. Шыңылтырлы
жазба. XIV—XV ғасырдың басы

Поливная чаша с подглазурной
росписью. Вторая половина XIV –
начало XV вв.

A slip bowl. Decorations under the
glaze. 2nd half of 14th–early 15th cent

Өрнекті тостаған. Шыңылтырлы
жазба. XIV ғасырдың екінші жар-
тысы —XV ғасырдың басы

Поливная чаша с подглазурной
росписью. Вторая половина XIV —
начало XV вв.

A slip bowl. Decorations under the
glaze. 2nd half of 14th—early 15th cent

Өрнекті тостағандар. Шыңылтырлы жазба. XIV ғасырдың екінші жартысы — XV ғ.

Поливные чаши с подглазурной росписью. Вторая половина XIV—XV вв.

Slip bowls. Decorations under the glaze. 2nd half of 14th–15th cent

Өрнекті тостаған. Шыңылтырлы
жазба. XIV ғасырдың екінші жар-
тысы — XV ғ.

Поливная чаша с подглазурной
росписью. Вторая половина XIV—
XV вв.

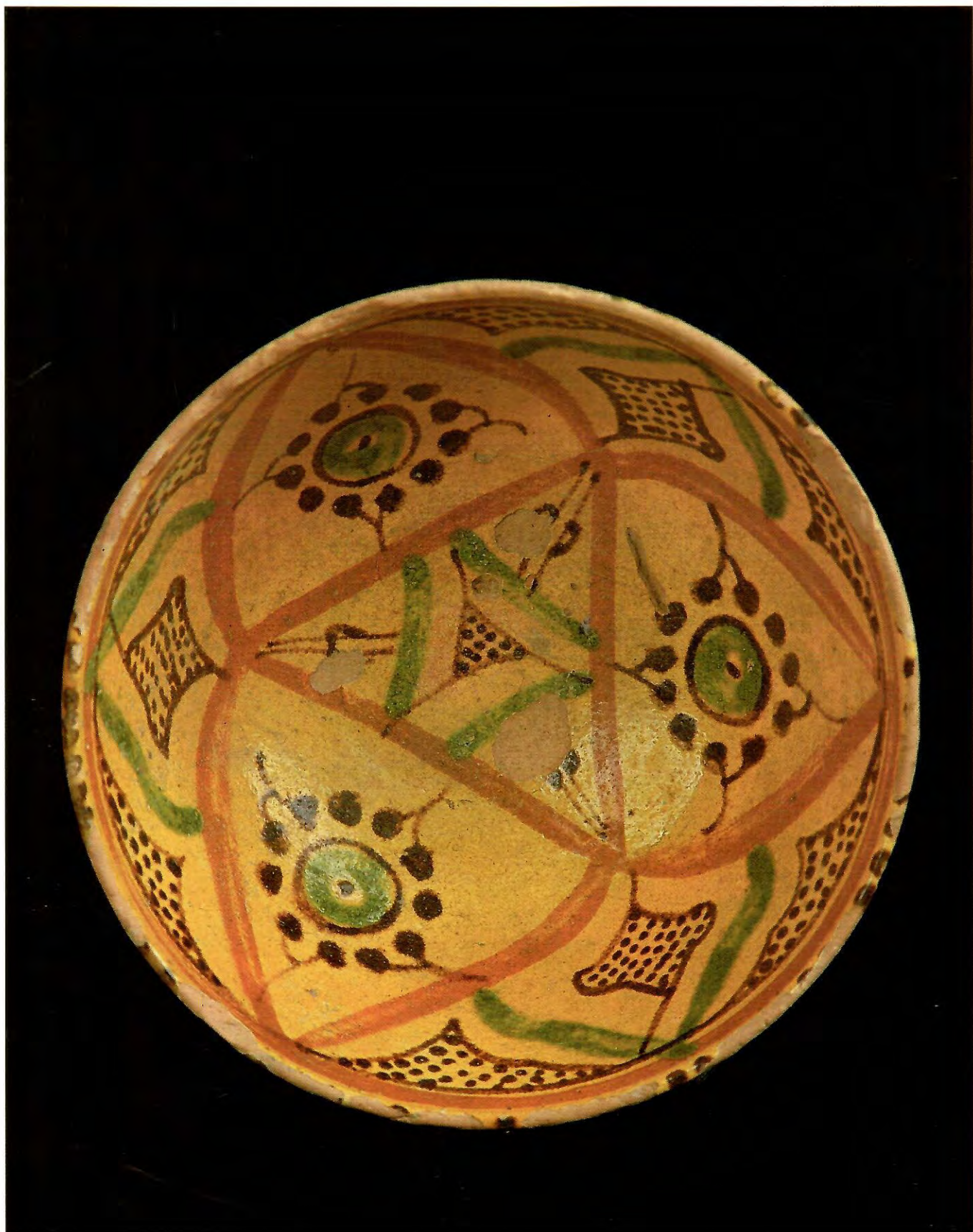
A slip bowl. Decorations under the
glaze. 2nd half of 14th–15th cent

Өрнекті тостаған. Шыңыртырлы
жазба. XIV ғасырдың аяғы —
XV ғ.

Поливная чаша с подглазурной
росписью. Конец XIV—XV вв.

A slip bowl. Decorations under the
glaze. Late 14th–15th cent

Өрнекті тостағандар. Шынылтыр-
лы жазба. XIV ғасырдың аяғы —
XV ғ.

Поливные чаши с подглазурной
росписью. Конец XIV–XV вв.

Slip bowls. Decorations under the
glaze. Late 14th–15th cent

Өрнекті тостаған. Шыңылтырлы
жазба. XIV ғасырдың аяғы —
XV ғ.

Поливная чаша с подглазурной
росписью. Конец XIV—XV вв.

A slip bowl. Decorations under the
glaze. Late 14th–15th cent

Өрнекті тостаған. Шыңылтырлы
жазба. XIV ғасырдың аяғы —
XV ғ.

Поливная чаша с подглазурной
росписью. Конец XIV—XV вв.

A slip bowl. Decorations under the
glaze. Late 14th–15th cent

Өрнекті табақша. Шыңылтырлы
жазба. XIV ғасырдың аяғы —
XV ғ.

Поливная тарелка с подглазурной
росписью. Конец XIV–XV вв.

A slip plate. Decorations under the
glaze. Late 14th–15th cent

Өрнекті қақпақ. Шыңылтырлы
жазба. XIV ғасырдың аяғы —
XV ғ.

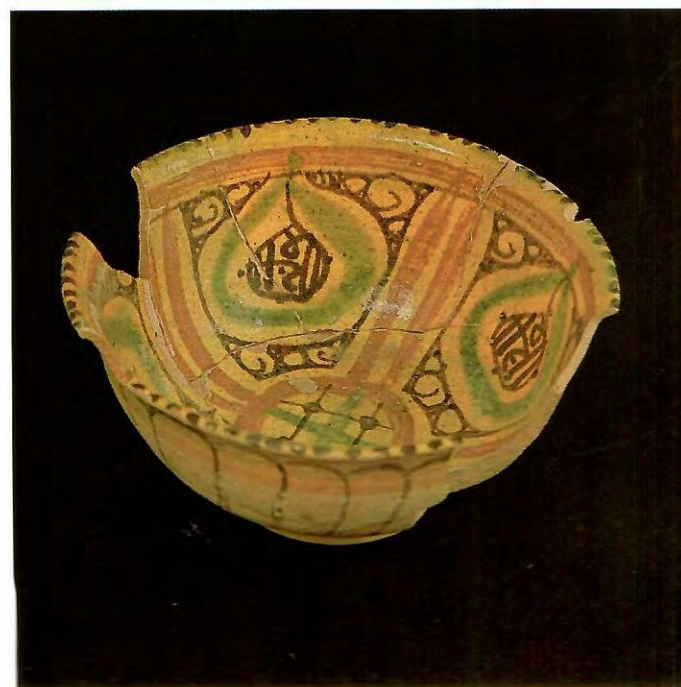
Поливная крышка с подглазурной
росписью. Конец XIV—XV вв.

A slip lid. Decorations under the
glaze. Late 14th–15th cent

Өрнекті тостаған. Шыңылтырлы
жазба. XIV ғасырдың аяғы —
XV ғ.

Поливная чаша с подглазурной
росписью. Конец XIV—XV вв.

A slip bowl. Decorations under the
glaze. Late 14th–15th cent

Өрнекті тостаған. Шыңылтырлы
жазба. XIV ғасырдың аяғы —
XV ғ.

Поливная чаша с подглазурной
росписью. Конец XIV—XV вв.

A slip bowl. Decorations under the
glaze. Late 14th–15th cent

Өрнекті тостаған. Шыңылтырлы
жазба. XIV ғасырдың аяғы —
XV ғ.

Поливная чаша с подглазурной
росписью. Конец XIV–XV вв.

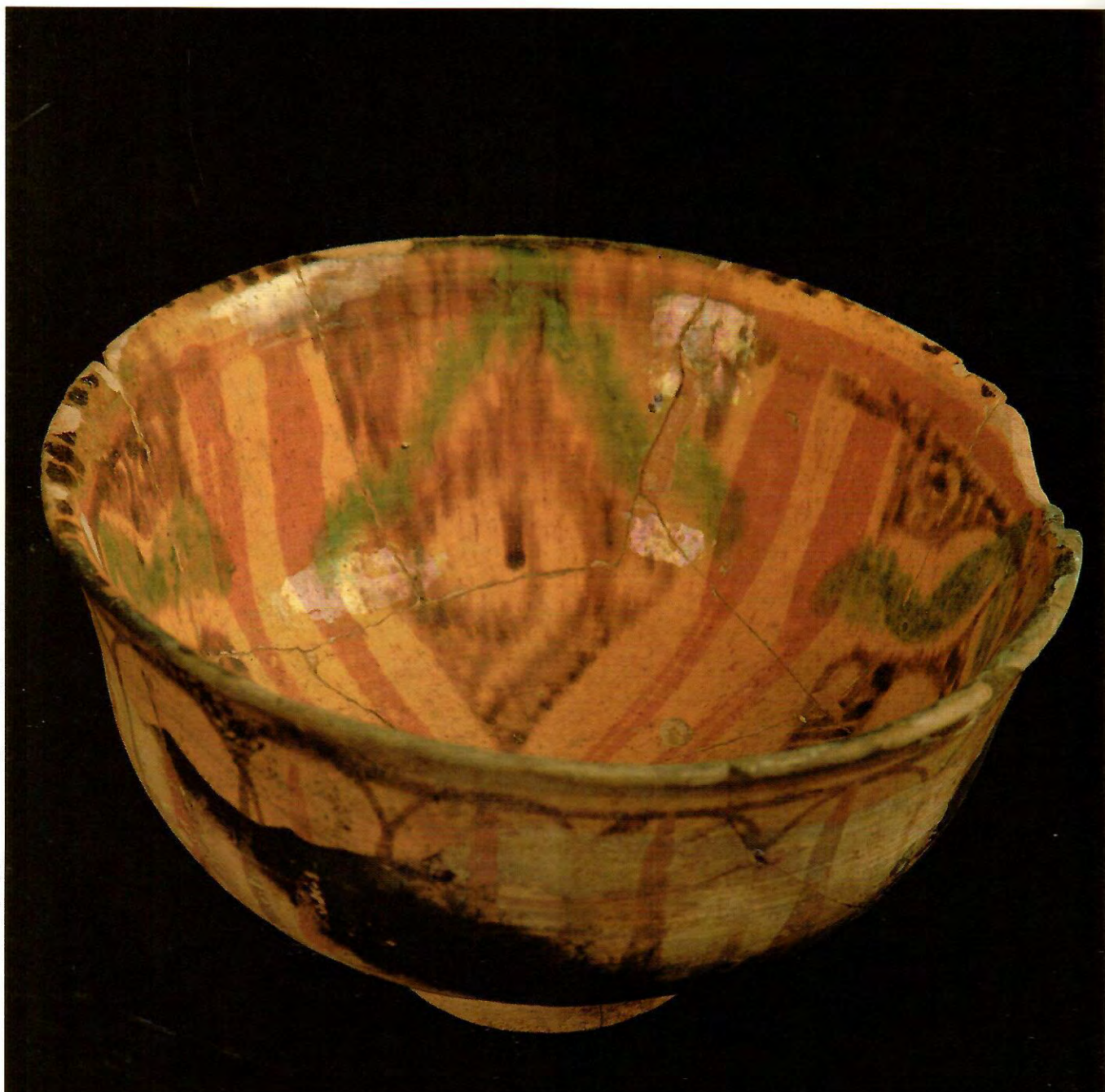
A slip bowl. Decorations under the
glaze. Late 14th–15th cent

Өрнекті тостаған. Шыңылтырлы
жазба. XIV ғасырдың аяғы —
XV ғ.

Поливная чаша с подглазурной
росписью. Конец XIV–XV вв.

A slip bowl. Decorations under the
glaze. Late 14th–15th cent

Өрнекті тостаған. Шыңылтырлы
жазба. XIV ғасырдың аяғы —
XV ғ.

Поливная чаша с подглазурной
росписью. Вторая половина XIV—
XV вв.

A slip bowl. Decorations under the
glaze. 2nd half of 14th–15th cent

Өрнекті тостағанның бөлшектері.
Шыңылтырлы жазба. XIV ғасыр-
дың аяғы — XV ғ.

Поливные чаши с подглазурной
росписью. Фрагменты. Конец
XIV–XV вв.

Slip bowls. Decorations under the
glaze. Fragments. Late 14th–
15th cent

Өрнекті ыдыстыр. Шыңылтырлы
жазба. XIV ғасырдың екінші
жартысы — XV ғ.

Поливные сосуды с подглазурной
росписью. Вторая половина XIV—
XV вв.

Slip vessels. Decorations under the
glaze. 2nd half of 14th–15th cent

Өрнекті тостағандардың бөлшектері. Шыңылтырлы жазба. XIV ғасырдың аяғы — XV ғ.

Поливная чаша с подглазурной росписью. Конец XIV—XV вв.

A slip bowl. Decorations under the glaze. Late 14th–15th cent

Өрнекті табақша. Шынылтырлы
жазба. XIV ғасырдың аяғы —
XV ғ.

Поливная тарелка с подглазурной
росписью. Конец XV—XVI вв.

A slip plate. Decorations under the
glaze. Late 15th–16th cent

Өрнекті тостағандар. Шыңылтыр-
лы жазба. XV ғасырдың аяғы —
XVI ғ.

Поливные чаши с подглазурной
росписью. Конец XV—XVI вв.

Slip bowls. Decorations under the
glaze. Late 15th–16th cent

Өрнекті тостағандардың белшегі.
Шыңылтырлы жазба. XV ғасыр-
дың аяғы — XVI ғ.

Поливная чаша с подглазурной
росписью. Деталь. Конец XV–
XVI вв.

A slip bowl. Decorations under the
glaze. Detail. Late 15th–16th cent

Өрнекті ваза. Шыңылтырлы жазба. XV ғасырдың аяғы — XVI ғ.

Поливная ваза с подглазурной росписью. XV – начало XVI вв.

A slip vase. Decorations under the glaze. 15th–early 16th cent

Өрнекті вазаның белшегі. Шыңылтырлы жазба. XV—XVI ғасырдың басы

Поливная ваза с подглазурной росписью. Деталь. XV – начало XVI вв.

A slip bowl. Decorations under the glaze. Detail. Late 15th–16th cent

Өрнекті тостаған. Шыңылтырлы
жазба. XV ғсырдың аяғы —
XVI ғ.

Поливная чаша с подглазурной
росписью. Конец XV—XVI вв.

A slip bowl. Decorations under the
glaze. Late 15th–16th cent

Өрнекті тостаған. Шыңылтырлы
жазба. XV ғасырдың аяғы —
XVI ғ.

Поливная чаша с подглазурной
росписью. Конец XV–XVI вв.

A slip bowl. Decorations under the
glaze. Late 14th–15th cent

Өрнекті тостаған. Шыңлытырлы
жазба. XV ғасырдың аяғы —
XVI ғ.

Поливная чаша с подглазурной
росписью. Конец XV-XVI вв.

A slip bowl. Decorations under the
glaze. Late 15th-16th cent

Өрнекті тостаған. Шыңылтырлы
жазба. XV ғасырды аяғы

Поливная чаша с подглазурной
росписью. Конец XV в.

A slip bowl. Decorations under the
glaze. Late 15th cent

Өрнекті тостаған. Шыңылтырлы жазба. XV ғасырдың аяғы — XVI ғ.

Поливная чаша с подглазурной росписью. Конец XV—XVI вв.

A slip bowl. Decorations under the glaze. Late 15th–16th cent

Өрнекті тостаған. Шыңылтырлы жазба. XV ғасырдың аяғы — XVI ғ.

Поливная чаша с подглазурной росписью. Конец XV—XVI вв.

A slip bowl. Decorations under the glaze. Late 15th–16th cent

Өрнекті тостағандардың бөлшек-
тері. Шыңылтырлы жазба. XVI ғ.

Поливные чаши с подглазурной
росписью. Фрагменты. XVI в.

Slip bowls. Decorations under the
glaze. Fragments. 16th cent

Өрнекті тостағанның бөлшегі.
Шыңылтырлы жазба. XVI ғ.

Поливная чаша с подглазурной
росписью. Фрагмент. XVI в.

A slip bowl. Decorations under the
glaze. Fragment. 16th cent

Өрнекті тостағандардың бөлшек-
гері. Шыңылтырлы жазба. XVI ғ.

Поливные чаши с подглазурной
росписью. Фрагменты. XVI в.

Slip bowls. Decorations under the
glaze. Fragments. 16th cent

Өрнекті ыдыстардың бөлшектері.
Шыңылтырлы жазба. XVII ғ.

Поливные сосуды с подглазурной
росписью. Фрагменты. XVII в.

Slip vessels. Decorations under the
glaze. Fragments. 17th cent

Өрнекті ыдыс. Шыңылтырлы жазба. XVII ғ.

Поливный сосуд с подглазурной росписью. XVII в.

A slip vessel. Decorations under the glaze. 17th cent

Өрнекті шырағданның бөлшегі.
Шыңылтырлы жазба. XVII ғ.

Поливный светильник с подглазур-
ной росписью. Фрагмент. XVII в.

A slip lighting appliance. Decorations
under the glaze. Fragment. 17th cent

Кішкене көзе. Шыңылтырлы жаз-
ба. XVII ғ.

Поливный горшочек с подглазур-
ной росписью. XVII в.

A slip pot. Decorations under the
glaze. 17th cent

Өрнекті ыдыс. Шыңылтырлы жазба. XVII ғ.

Поливный сосуд с подглазурной росписью. XVII в.

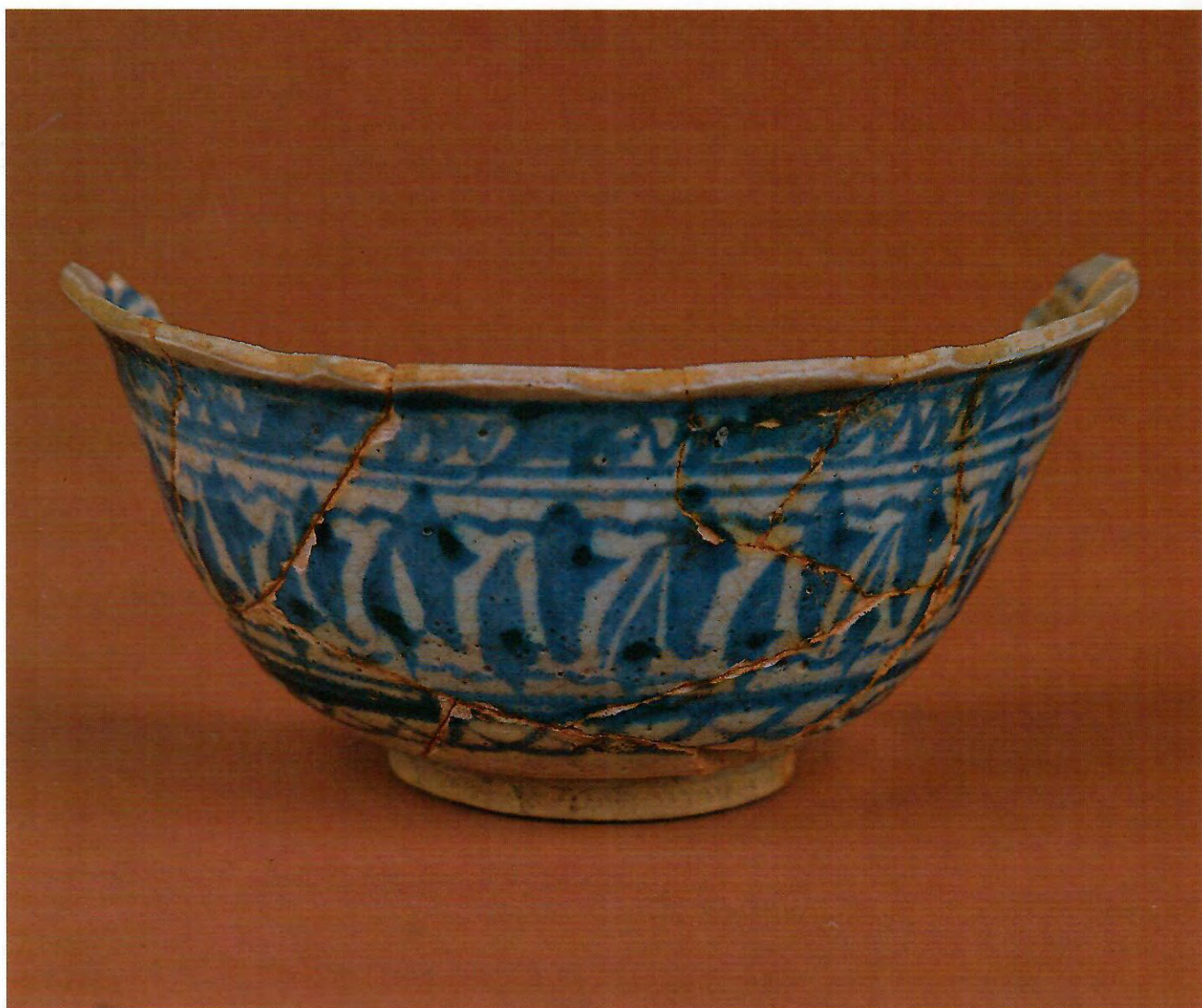
A slip vessel. Decorations under the glaze. 17th cent

Өрнекті тостағанның бөлшегі.
Шыңылтырлы жазба. XVII ғ.

Поливная чаша с подглазурной
росписью. Фрагмент. XVII в.

A slip bowl. Decorations under the
glaze. Fragment. 17th cent

Өрнекті какпак. Шыңылтырлы
жазба. XVII ғ.

Поливная крышка с подглазурной
росписью. XVII в.

A slip lid. Decorations under the
glaze. 17th cent

Өрнекті табақша. Шыңылтырлы
жазба. XVII ғ.

Поливная тарелка с подглазурной
росписью. XVII в.

A slip plate. Decorations under the
glaze. 17th cent

Құстардың мүсіндері. Шыныл-
тырлы жазба. XIV—XV ғ.

Фигурки птиц. Полива, роспись.
XIV—XV вв.

Figures of birds. Enamel, painting.
14th–15th cent

Қойдың мүсіндері. Шыңылтыр
XV—XVI ғ.

Фигурки баранов. Полива. XV—
XVI вв.

Enamelled ram figures. 15th—
16th cent

Жылтырак қақпақ. Жазба XVII ғ.

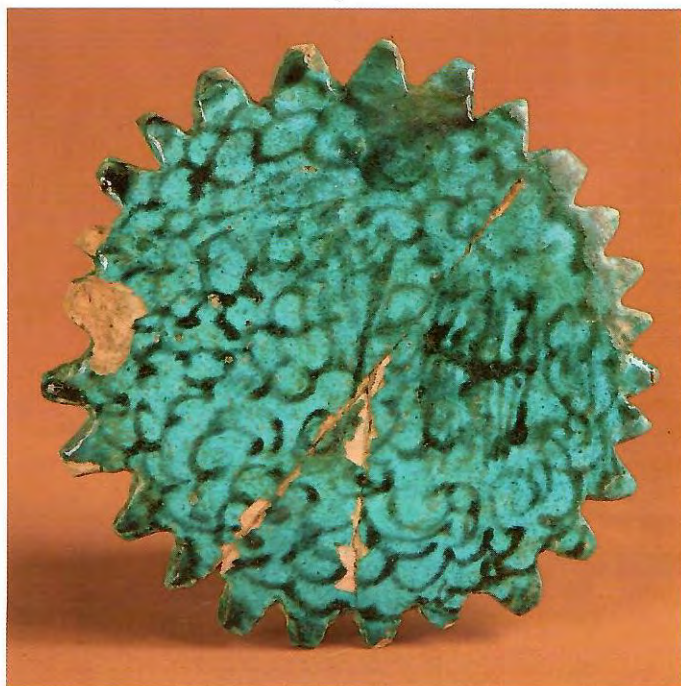
Поливная крышка с росписью.
XVII в.

A slip decorated lid. 17th cent

Аттардың фигуралары. Шыңлы-
тырлы жазба. XV—XVI ғ.

Фигурки коней. Полива, роспись.
XV—XVI вв.

Figures of horses. Enamel, painting.
15th–16th cent

Құмыра. XVII ғасырдың аяғы —
XVIII ғ.

Кувшин. Конец XVII–XVIII вв.

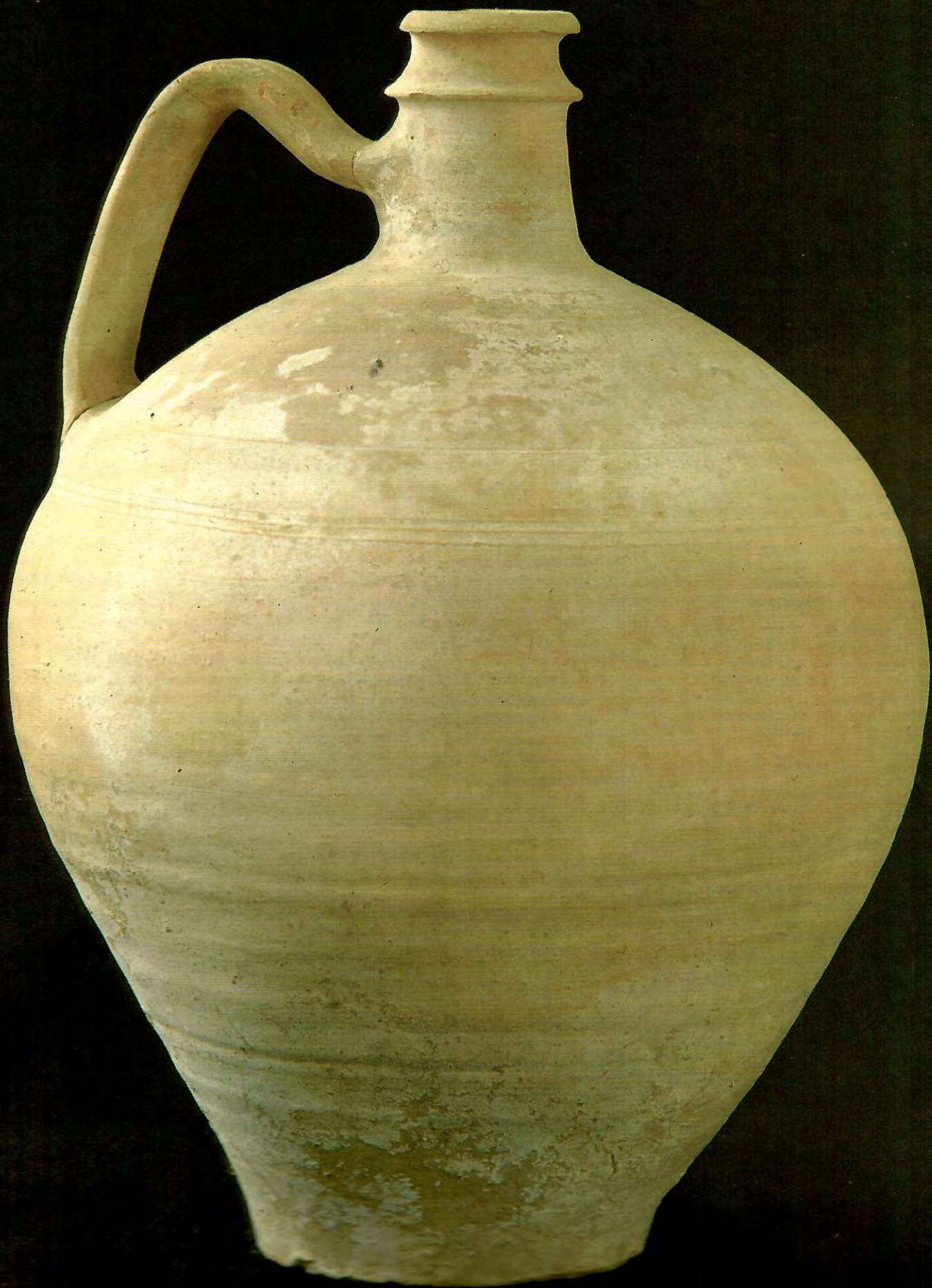
A jug. Late 17th–18th cent

Өрнекті тостаған. Шыңылтырлы
жазба. XVI ғасырдың аяғы —
XVII ғ.

Поливная чаша с подглазурной
росписью. Конец XVII–XVIII вв.

A slip bowl. Decorations under the
glaze. Late 17th–18th cent

БИБЛИОГРАФИЯ

Иллюстрациялар:

№ 5, 13, 16, 18, 21, 22, 24, 26, 27, 29, 35, 37, 38, 41, 42, 45—48, 87, 89—92, 94—141, 145, 146, 153—169 суреттер Отырар қаласы жұртынан; № 6, 8—15, 17, 19, 20, 23, 25, 28, 39—40, 43, 44, 49—86, 88-суреттер Күйрықтөбе жұртынан; № 142—144, 147—152—Ясы (Түркістан) шаһары жұртынан.

Альбомға еніп отырған көзелер мен қыш ыдыстар Қазақ ССР Ғылым академиясы Ш. Ш. Уәлиханов атындағы тарих, археология және этнография институты музейі мен Отырар мемлекеттік музей-қорығында (Шымкент облысы) сақтаулы.

Иллюстрации:

№ 5, 13, 16, 18, 21, 22, 24, 26, 27, 29-35, 37, 38, 41, 42, 45-48, 87, 89-92, 94-141, 145, 146, 153-169 – городище Отрар; № 6, 8-15, 17, 19, 20, 23, 25, 28, 39, 40, 43, 44, 49-86, 88 – городище Куйруктобе; № 142, 144, 147-152 – городище Ясы – Туркестан.

Публикуемая в альбоме керамика хранится в Музее археологии Института истории, археологии и этнографии имени Ч.Валиханова Академии наук Казахской ССР (Алма-Ата) и в Отрарском государственном заповеднике-музее (Чимкентская область).

Illustrations:

№ 5, 13, 16, 18, 21, 22, 24, 26, 27, 29-35, 37, 38, 41, 42, 45-48, 87, 89-92, 94-141, 145, 146, 153-169 – gorodishche Otrar; № 6, 8-15, 17, 19, 20, 23, 25, 28, 39, 40, 43, 44, 49-86, 88 – gorodishche Kuiruktobe; № 142, 144, 147-152 – gorodishche Yasy – Turkestan.

Ceramics published in the album are kept in the Ch.Valikhanov Archaeology Museum of the Institute of History, Archaeology and Ethnography of the Kazakh SSR Academy of Sciences (Alma-Ata) and in the Otrar State Preserve-Museum (Chimkent region).

1. Агеева Е. И. Общий обзор находок. – В кн.: Археологические исследования на северных склонах Каратау. Труды Института истории, археологии и этнографии, т. 14. Алма-Ата, 1962
2. Акишев К. А., Байпаков К. М., Ерзакович Л. Б. Древний Отрар. Алма-Ата, 1972
3. Акишев К. А., Байпаков К. М., Ерзакович Л. Б. Позднесредневековый Отрар. Алма-Ата, 1981
4. Байпаков К. М. Средневековая городская культура Южного Казахстана и Семиречья. Алма-Ата, 1986
5. Бернштам А. Н. Древний Отрар. Известия АН КазССР, серия археологическая, вып. 3, 1951
6. Большаков О. Г. Город в конце VIII – начале XIII вв. – В кн.: Беле-ницкий А. М., Бентович И. Б., Большаков О. Г. Средневековый город Средней Азии. Л., 1973
7. Буряков Ю. Ф. Генезис и этапы развития городской культуры Ташкентского оазиса. Ташкент, 1982
8. Горбунова Н. Г. О раннесредневековой керамике Ферганы. – В кн.: Успехи среднеазиатской археологии, вып. 4, Л., 1979
9. Добросмыслов А. И. Города Сыр-Дарьинской области. Ташкент, 1912
10. Кларе А. К., Черкасов А. А. Древний Отрар и раскопки, проведенные в развалинах его в 1904 году. – Протоколы Туркестанского кружка любителей археологии. Год IX. Ташкент, 1904
11. Литвинский Б. А. Кангюйско-сарматский фарн. Душанбе, 1968
12. Маршак Б. И. Керамика Согда как историко-культурный памятник (к методике изучения керамических комплексов). Автореферат дисс. на соискание ученой степени канд. историч. наук. Алма-Ата, 1965
13. Пугаченкова Г. А. Самаркандская керамика XV века. – Труды Самаркандского государственного университета, вып. XI. Ташкент, 1950
14. Пугаченкова Г. А., Ремпель Л. И. Самаркандские очажки. – В кн.: Из истории искусств великого города. Ташкент, 1972
15. Пугаченкова Г. А., Ремпель Л. И. Очерки искусства Средней Азии. М., 1982
16. Скалон К. М. Изображения животных на керамике сарматского периода. – Труды отдела истории первобытной культуры Государственного Эрмитажа. т. 1, Л., 1941
17. Федоров-Давыдов Г. А. Искусство кочевников Золотой Орды. М., 1976

К 36 Ортағасырдағы Отырар керамикасы. (Альбомның алғы сөзін жазған әрі иллюстрациялық материалдарын құраст. К. М. Байпақов пен Л. Б. Ерзакович) Алматы: Өнер, 1990— ил., 212-бет.

Альбомға Қазақстан территориясындағы көне әрі ірі қалалардың бірі ежелгі Отырар жұртына жүргізілген қазба жұмыстары нәтижесінде ашылған керамика үлгілері топтастырылған. Әсем көркемделген бұл керамикалық заттар республика оңтүстігіндегі ортағасырлық қала мәдениетінің қалыптасу жайын көрсетеді.

Кіріспе мақалада керамикалық бұйымдардың көркемделуі мен жасалу тәсілдері және олардың жүйеленуі, жіктелуі жөнінде толық мәлімет берілген.

Альбом тарихшыларға, өнертанушыларға, керамика мамандары мен Қазақстанның ежелгі өнеріне қызығушы қалың оқырманға арналып отыр.

В альбоме публикуются изделия из керамики, найденные при раскопках одного из самых древних и крупных городов на территории Казахстана – Отра́ра. Эта керамика – свидетельство формирования средневековой городской культуры на юге республики. Во вступительной статье рассматриваются хронология, типология, техника изготовления керамики, своеобразие ее форм и орнамента.

Альбом рассчитан на историков, искусствоведов, специалистов-керамистов и широкий круг читателей, интересующихся древним искусством Казахстана.

The album tells of the articles of ceramics unearthed during the excavations of the most ancient and largest towns on the territory of Kazakhstan – Otrar. These ceramics give evidence of the formation of medieval urban culture in the south of the republic. The introductory article gives information on chronology, typology, art of making ceramics, peculiarities of its forms and ornaments.

The album is intended for historians, art critics, specialists in pottery and wide sections of readers who take interest in the ancient art of Kazakhstan.

**ОРТА
ҒАСЫРДАҒЫ
ОТЫРАР
КЕРАМИКАСЫ**

**КЕРАМИКА
СРЕДНЕВЕКОВОГО
ОТРАРА**

**CERAMICS
OF MEDIEVAL
OTRAR**

АЛЬБОМ

Авторы вступительной статьи и составители
Карл Молдахметович БАЙПАКОВ,
Лев Борисович ЕРЗАКОВИЧ

Рецензенты:
доктор исторических наук Ю. БУРЯКОВ,
кандидат исторических наук В. ГОРЯЧЕВА

Перевод на казахский язык

Е. ЕЛУБАЕВА

Перевод на английский язык

Н. ГОЛИКОВА

Редакторы С. МУКТАРУЛЫ, С. ПЕНЬКОВА,
С. САКУН

Редактор английского текста

Г. ЕГИМБАЕВА

Художественные редакторы

Ж. БОЛАТАЕВ, Г. ЛУКМАНОВ

Технический редактор

А. ТОКМУРЗИНА

Корректоры Г. АЙМАКИНА,

А. КУРМАНГОЖИНА

ИБ No. 524

Сдано в набор 01.02.89. Подписано в печать
07.08.90. УГ 17021. Формат 70 × 84¹/₈. Бумага
мелов.

Гарнитура „Таймс“. Печать офсетная. Усл. п. л.
28,9. Уч.-изд. л. 23,38. Тираж 15 000 экз. Заказ
005101. Цена 11 руб.

Издательство „Онер“ Государственного комите-
та Казахской ССР по печати, 48 0124, г. Алма-
Ата, пр. Абая, 143.

Типография Графише Верке Цвикау – ФРГ.

